

**Johannes Hartung, Predikant en Licentiaat in de wijsbegeerte,
en zijn negen ballingschappen.**

**Levensschets van een Gereformeerd Predikant uit de dagen van de
Dertigjarige oorlog, 1618-1648.**

Overgenomen van archiefstukken en andere betrouwbare historische bescheiden

door Lic. theol. Fr. W. Cuno,

Predikant bij de Gereformeerde Gemeente te Eddigehausen (Hannover).

Amsterdam, Scheffer & Co. 1892.

**Opgenomen in het Amsterdamsch Zondagsblad
Vanaf 1 mei 1892**

*Wee mij, die rust en hulp moet derven,
In Mesech als een vreemd'ling zwerven! Psalm 120.*

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2017**

INHOUD

Hoofdstuk 1.

Het ouderlijk Huis en de jaren van de jeugd.

Hoofdstuk 2.

Een moeilijk begin voor de jeugdige dienaar des Heeren Jezus Christus.

Hoofdstuk 3.

Het IJsenburger land.

Hoofdstuk 4.

Offenbach. Het overlijden van graaf Wolfgang Ernst.

Hoofdstuk 5.

Door kwaad gerucht en goed gerucht.

Hoofdstuk 6.

Donkere tijdsomstandigheden. De predikant te Nierstein en te Niederrodenbach.

Hoofdstuk 7.

Terugkeer naar Nierstein. Afzetting uit de dienst.

Hoofdstuk 8.

Dreieichenhain

Hoofdstuk 9.

Terugkeer naar Nierstein.

Hoofdstuk 10.

Huiselijke wederwaardigheden. De gede-Calviniseerde Heidelbergse Catechismus.

Hoofdstuk 11.

Een zonnestraal is een donkere tijd.

Hoofdstuk 12.

De jaren 1647-1650.

Hoofdstuk 13.

Christoffel Molitor.

Hoofdstuk 14.

Een blijde verrassing.

Hoofdstuk 15.

De levensavond

Dertigjarige Oorlog (Wikipedia)

Hoofdstuk 1.

Het ouderlijk Huis en de jaren van de jeugd.

Niet ver van de stad Neustadt, aan de Aisch, in het tegenwoordige Beierse regeringsdistrict Mittelfranken, ligt, omgeven door niet zeer hoge bergen en donkere sparrenbossen, het dorp Ullstadt, dat tot in het jaar 1662 aan de vrijheren van Seckendorf-Gutend behoorde, die het in het genoemde jaar aan de vrijheer Johan Peter van Frankenstein verkochten. Reeds vroegtijdig werd het gebied van de Seckendorfs tot de Hervorming toegebracht, want Eloriaan van Seckendorf tot Ullstadt en Langenfeld was de eerste van de Frankischen adel, die in het jaar 1529 de zijde van Luther koos.

Diens zoon Joachim tot Ullstadt, Weissendorf en Langenfeld werd door zijn vriend en nabuur, graaf Wolfgang II van Hohenlohe, die met Magdalena, de dochter van Willem de Rijke, graaf van Nassau, gehuwd was, gunstig gestemd voor de Gereformeerde leer. Dit bleef niet zonder invloed op de Kerk en haar dienaren in beider gebied.

Te Ullstadt arbeidde als bedienaar van het Goddelijk Woord sedert het jaar 1567 zekere Johannes Hartung, de grootvader van de man, wiens levensloop wij thans zullen nagaan. Na een achtjarige ambtsbediening als diaken in het naburige Emskirchen had deze oudste Johannes Hartung, een zoon van Sigismund Hartung uit Neurenberg, nog veertig jaren te Ullstadt het predikambt waargenomen, totdat hij het eindelijk, als zeventigjarige grijsaard, aan zijn zoon Johannes overdroeg.

Op het Paasfeest van het jaar 1611 nam de Heere dezen Zijn vermoeide dienaar op in zijn hemelse rust. De 12^e Maart 1612 volgde hem zijn trouwe echtgenote Katharina, een dochter van Georg Schmidt te Neurenberg, met wie hij een en vijftig jaren lang een gelukkig huwelijksleven had gehad, dat met verscheiden zoons en dochters gezegend werd.

De oudste van die zoons, Johan, werd predikant te Wilhelmdorf in Hohenlohe; de tweede, Johannes, de vader van die Hartung, die in het opschrift hierboven bedoeld wordt, in 1572 geboren, aanvaardde in het jaar 1607 het predikambt te Ullstadt, ter vervanging van zijn vader, zoals hierboven reeds gezegd is.

De derde, Andreas, begaf zich later in de vreemde; de vierde zoon, Peter genaamd, was aanvankelijk schoolmeester te Ullstadt, later werd hij kastelein, en eindelijk schout van het dorp.

De tweede van de genoemde zonen, Johannes Hartung de jongere, had bij zijn echtgenote Clara eveneens verscheiden kinderen, waarvan enige reeds vroegtijdig stierven. Zo verloren zij in het jaar 1608 een zoon Sigismund, en in 1610 hun vurig geliefd zoontje Wolfgang Christophorus, in welks bezit zij zich slechts weinige weken mochten verheugen.

Slechts twee van hun zoons bereikten de mannelijke leeftijd, namelijk *Johann, die in het jaar 1597* ter wereld kwam, en Jeremias, in 1599 geboren. Ongelukkigerwijs heeft hun vader - wellicht uit overgrote bescheidenheid - verzuimd, beider geboorte en doop in het kerkregister te boeken. Beiden werden zij van kindsbeen af opgevoed in de lering en de vermaning des Heeren, en later naar het gymnasium te Amberg gezonden, alwaar, door het krachtadig optreden van de regering van de Keurpalts, de Gereformeerde belijdenis een toevluchtsoord gevonden had. Van daar begaven zij zich in October 1616 naar de Universiteit te Heidelberg. Johannes onderscheidde zich hier zózeer, dat hij in de maand Juni van het jaar 1618 als "stipendiaat" werd

opgenomen in het onder de naam van "Casimirianum" bekende convict, dat ten bate van behoeftige, maar vlijtige studenten gesticht was.

Een jaar daarna hield hij reeds, als praeceptor aan het Gereformeerde paedagogium te Heidelberg, een Latijnse schoolrede. Deze toespraak, de 22^e Juli van het jaar 1619 door hem gehouden, werd later gedrukt en in quarto formaat te Heidelberg uitgegeven. Zijn broeder Jeremias vertrok in de maand September van hetzelfde jaar naar Marburg, om daar zijn studiën voort te zetten. Na afloop van zijn studietijd trad hij als leraar in dienst bij de Gereformeerde Kerk in de Bovenpalts. Wij zullen bij het schrijven van de geschiedenis van Johannes Hartung ook de verdere lotgevallen van Jeremias ter gelegener tijd en plaats in herinnering brengen.

Naar alle waarschijnlijkheid was het in de tijd, toen hij als onderwijzer werkzaam was, dat hij de graad van licentiaat (candidaat-doctor) in de wijsbegeerte verwierf. Hij wilde zich in ieder geval aan de academische loopbaan wijden. Dit was echter de wil des Heeren niet.

Hoofdstuk 2.

Een moeilijk begin voor de jeugdige dienaar des Heeren Jezus Christus.

Slechts korte tijd was Johannes Hartung bij het onderwijs werkzaam. Het was niet zijn wens de Heere zijner Kerk als prediker te dienen; de Heere leidde hem echter op een andere weg, dan vlees en bloed wilde. In het op twee uur afstand ten noordoosten van Heidelberg in een ruwe, bosachtige streek gelegen dorp Schönau, ten jare 1562 gesticht door gevluchte Walen uit de Nederlanden, wier eerste predikant de beroemde Franciscus Junius geweest is, was de in 1604 naast de Waalse Gemeente ontstane Duits-Gereformeerde Gemeente in het jaar 1620 door het vertrek van haar toenmalige predikant herderloos geworden, haar aandacht vestigde zich op de nauwelijks 23-jarigen Hartung te Heidelberg.

Beschroomd, in het besef van zijn zeer jeugdige leeftijd, zijn onbekwaamheid en onervarenheid, maar de goede hand des Heeren in deze roeping erkennende, gaf hij er gehoor aan. Gehoorzaam aan het woord des Apostels: "Een opziener moet zijn éner vrouwe man", trad hij hier in het huwelijk met een Godvrezend meisje, van wie ons helaas slechts de voornamen, Anna Elisabetha, bekend geworden zijn.

De inneming van Heidelberg door de Beiersche troepen onder Tilly in de maand September van het jaar 1622, welke volgens betrouwbare berichten met moord, plundering, schending van de eerbaarheid en brandstichting in Heidelberg en in de omstreken gepaard ging, verdreef onze predikant uit Schönau.

Hij vond na lange tijd te hebben omgezworven een nieuw onderkomen te Bensheim aan de Bergstraat.

Toen echter in de aanvang van het jaar 1624 de keurvorst van Mainz de Bergstraat in bezit nam, werd voor Hartung ook het verder verblijf te Bensheim onmogelijk: *hij moest ten tweeden male in ballingschap gaan.*

Na langdurige zwerftochten werd hem te Venlo in de Nederlanden een predikantsplaats aangeboden. De Nederlanden vergolden in de voor Duitsland zo bange oorlogsjaren, voornamelijk door het opnemen van vele gevluchte Paltsische Gereformeerde predikanten, rijkelijk en met de hartelijkste broederliefde al het goede, dat in vroeger tijd de Keurpalts aan de onder Alva's vervolging daarheen gevluchte Nederlanders bewezen had. Ruime ondersteuning in geld vloeiden de uit de Palts gevluchte Gereformeerde predikanten toe. En gelijk eens, 60 jaren vroeger, zo menig bedienaar van het Goddelijk Woord, die zijn Nederlands vaderland ter wille van de belijdenis van de waarheid verlaten had, in de Palts als Duits predikant een onderkomen vond, zo vond nu ook Hartung dat op zijn beurt te Venlo.

Uit zijn latere opgaven kan men afleiden, dat hij te Venlo een zeer goede plaats gehad heeft, en het hem daar met de zijn goed bevallen is. Ongelukkigerwijs bezweek de stad Venlo eindelijk voor de overmacht de Spanjaarden, en viel zij van de Nederlandse Staten af.

Toen daarop in het jaar 1625 aan alle autoriteiten een bevelschrift werd uitgevaardigd om de Gereformeerde Godsdienstoefeningen af te schaffen, en de predikanten en schoolmeesters, die niet de Rooms-katholieke godsdienst beleden, uit hun ambt te ontslaan, - en toen daarop de Spaanse soldaten dreigden hun neus en oren af te snijden, hen dood te schieten of op een andere wijze van kant te maken, toen kwam er hier eensklaps aan alle openbare godsdienstoefeningen van de Hervormden een einde, al kwamen ook nu en dan enkele lieden nog in 't geheim bijeen, om Gods Woord gezamenlijk te overwegen.

Evenals al zijn ambtsbroeders in deze gewesten, moest ook Hartung de vlucht nemen. Hij vond naar alle waarschijnlijkheid in het noordelijkst gedeelte van de Keurpalts, namelijk in een dorp van de onder de naam van Hunsrückten bekende bergstreek, weer een predikantsplaats, maar óók slechts voor korten tijd. Want zelfs tot hier was de oorlogsfurie doorgedrongen, en waar de keizerlijke soldeniers niet brandschatten, daar woedde in het voorjaar van 1626 de pest. Zo vinden wij dan in de maand Juni van het genoemde jaar Hartung weer op de vlucht voor de bestrijders van de Hervormde en van de Lutherse Kerk. Waarheen hij vervolgens geleid werd, zal ons uit het volgende blijken.

De derde vlucht

Tot dusver hebben wij de lezer slechts in algemene trekken het leven van onzen Hartung kunnen beschrijven, daar de bronnen uit die jaren hoogst karig vloeien. Voortaan zullen de berichten omtrent zijn lotwisselingen des te uitvoeriger kunnen medegedeeld worden.

Hoofdstuk 3. Het IJsenburger land.

Er geschiedt niets bij geval, maar alles wordt, zoals onze voortreffelijke Heidelbergse Catechismus ons leert, door Gods Vaderlijke hand ons toebeschikt. Door zo'n geloof werd ook Hartung gesterkt en bemoedigd, om zich te laten leiden, waarheen de Heere hem leiden zou.

De Keurpalts, tot hiertoe het tweede vaderland van zoveel getrouwe getuigen van de Gereformeerde belijdenis, had zich voor hem gesloten. Nu verleende de Heere hem de toegang tot een ander land, waarover een Godvrezende, beslist Gereformeerde graaf regeerde, t. w. het IJsenburgse. Tegenwoordig bestaat het uit verscheiden zogenaamde "Standesherrschaften"; toen ter tijd strekte het zich in 't Noorden uit tot aan het gebied van de vrijheren van Riedesel, in 't Zuiden tot aan de stad Dieburg in de tegenwoordige Hessen-Darmstadtse provincie Starkenburg. Het bestond evenwel niet uit een afgerond geheel, maar telde verscheiden zogenaamde "enclaves", stukken land, die door vreemd gebied gescheiden waren van het grotere deel, waarin de residentiesteden Büdingen en Birstein liggen. Zo'n IJsenburgse enclave vormde het dorp Geinsheim, niet verre van Mainz, aan gene zijde van de Rijn gelegen. Dat was de plaats, waar onze vluchteling in Juni 1626 weer een werkring vond.

De landsheer, graaf Wolfgang Ernst, was uit gehoorzaamheid aan het Woord Gods en uit bezorgdheid voor het eeuwig welzijn zijner onderdanen, in Januari 1548 begonnen, de Hervormde belijdenis in zijn tot dusver Luthers gebied in te voeren. Hoewel hij dit bovenal door getrouwe vermaning en onderwijzing uit Gods Woord, en niet door uitwendige dwang gedaan wilde hebben, stuitte hij daarbij toch op velerlei tegenstand van de kant zijner onderdanen, vooral bij hen, die in de meer afgelegen delen des lands woonden. Zo ook in Geinsheim, alwaar de bewoners zoowel door de invloed door naburige Hessen-Darmstadtse beambten als van de abt van het klooster Sint-Jacobsberg te Mainz, die in Geinsheim zekere rechten kon doen gelden, tegen de Gereformeerde belijdenis opgehitst werden.

Toen Hartung daarheen kwam, had de Hervormde belijdenis er reeds sedert jaren vasten voet gekregen; maar toch bestonden er bij de meer bejaarde inwoners nog vele

vooroordelen tegen haar. De abt van het genoemde klooster, die zich nu reeds lang in de bestaande kerkelijke toestanden had leren schikken, droeg Hartung voor het leraarsambt aldaar voor, welke voordracht graaf Wolfgang Ernst van IJsenburg goedkeurde en bekrachtigde.

Deze Godvrezende vorst, die onder de beproevingen van de oorlog onuitsprekelijk leed, verdeelde de 1ste April 1628 zijn land onder zijn vijf zoons; Geinsheim met de heerlijkheid Dreieichenhain viel ten deel aan graaf Wolfgang Hendrik. Deze had zich in jeugdige, edele geestdrift voor de zaak van de vogelvrij verklaarden Boheemse koning en paltsgraaf Frederik V, om wiens wille de grote, noodlottige Duitse oorlog uitgebroken was, in het jaar 1622 aangesloten bij de krijgsmacht van hertog Christiaan van Brunswijk, onder wien hij als overste dapper tegen de keizerlijken streed, totdat hij in de slag bij Stadtlohe krijgsgevangen gemaakt werd.

Later, nadat hij door de Keizer begenadigd en ontslagen was, en ook de belofte had afgelegd, dat hij nooit weer de wapenen tegen hem zou opvatten, geraakte hij in allerlei buurkwestiën en geschillen met Mainz en Darmstadt. Laatstgenoemde stad deed hem een proces aan wegens vredebreuk. De Rijksdag te Regensburg veroordeelde hem de 9^e November 1630 tot vergoeding van al de schade, die zijn troepen de landgraaf van Darmstadt hadden berokkend.

Landgraaf Georg II, met de uitvoering van dit vonnis belast, bezette de 15e Maart 1631 de nog aan graaf Wolfgang Hendrik toebehorende dorpen in het Zuiden van zijn land en liet zich als landsheer huldigen, terwijl de Graaf met zijn gezin naar Frankfurt vluchten moest. Tot de dorpen, die door de troepen van de Landgraaf in bezit werden genomen, behoorde ook Geinsheim.

Weer braken er voor Hartung en de zijn bange dagen aan, want de Hessen trachtten hier terstond, evenals in de andere door hen bezette plaatsen, een Luthers predikant aan te stellen. Toch gelukte hun dit hier eerst in het najaar van 1632, zoals uit een opmerking van Hartung is af te leiden. De prior van het klooster op de Sint-Jacobsberg, die hem tot het leraarsambt had voorgedragen, beschouwde het als een krenking zijner rechten, dat Hessen zonder zijn toestemming de Hervormden predikant afzette. Hij handhaafde hem daarom zo lang als hij kon op zijn post, namelijk tot het bovenvermelde tijdstip, toen Hartung eindelijk met de zijn wederom in ballingschap moest gaan.

In zijn plaats werd nu een Luthers predikant aangesteld, Peter Bierar geheten, wien het echter al spoedig evenzo vergaan zou als Hartung.

Weer zat de dienaar des Heeren met de zijn in radeloosheid neer, en wist in het eerst niet, waar hij zijn schreden moest richten. Toen kwam hij op de gedachte, zich naar Offenbach aan de Main te begeven. Daar hoopte hij wel ergens een onderkomen in deze tijd te zullen vinden.

Hoofdstuk 4.

Offenbach. Het overlijden van graaf Wolfgang Ernst.

De thans door haar vele fabrieken vermaarde stad Offenbach aan de Main was in de dagen, toen Hartung er een toevluchtsoord zocht, een eenvoudig landstadje, welks voornaamste sieraad in het indrukwekkende kasteel van de graaf van IJsenburg bestond. Maar in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Dnitschland is het een hoogst belangrijke stad.

't Is waar, het materialistische streven onzer dagen, benevens de vóór tientallen jaren ingevoerde vereniging van de Gereformeerden en Luthersen, hebben ook hier - evenals elders - bij de nakomelingschap de herinnering aan de vroegere betekenis dezer stad aanmerkelijk geschokt en verzwakt. Reeds in Maart 1609 had graaf Wolfgang Ernst aan de beide Frankforter vreemdelingengemeenten, de Nederlandse en de Franse, na de brand van haar kerkgebouw, verlof gegeven, om in de kerk te Offenbach haar godsdienstoefeningen te houden. De hier gevestigde Duits-Hervormde Gemeente heeft zich van oudsher door bekwame, ook letterkundig ontwikkelde predikanten onderscheiden.

Een hofdrukkerij, door laatstgenoemde Graaf opgericht, heeft belangrijke diensten aan de Hervormde Kerk bewezen. Over allerlei avonturiers die in de 18e eeuw te Offenbach woonden, waaronder vele godsdienstige dwepers, zwijgen wij hier, evenals van de in het laatst van de 17de eeuw hier gevestigde Franse Hervormde Gemeente.

Na een tweejarige harde onderdrukking door Beiers krijgsvolk, waarbij zelfs het kasteel van graaf Wolfgang Hendrik door hen bezet en deze uit huis en hof verdreven was, maakte de tussenkomst van Gustaaf Adolf, koning van Zweden, het hem weer mogelijk, daarheen terug te keren. De Beieren sloegen nu namelijk op de vlucht, en de Graaf vestigde thans hier zijn residentie. Bij hem vond Hartung met de zijnen huisvesting. Een dag van grote blijdschap was het voor de inwoners van Offenbach, toen de 15e November 1631 de Zweedse koning, wie de Hervormden in Duitsland veel meer genegen waren dan de Luthersen, deze plaats binnentrok en twee dagen op het kasteel aldaar doorbracht. Hij overreedde de Graaf om in zijn dienst te treden, wat voor de Graaf en zijn land noodlottige gevolgen zou hebben.

Wij vinden het vergeeflijk, dat graaf Wolfgang Hendrik - na de vele verdrukkingen, die hij doorstaan had, - zijn belofte vergeten en in Zweedse dienst treden kon. Van de Keizer kon hij tot nog toe tegen de onderdrukking door de Beieren geen hulp verkrijgen, zijn land leed onuitsprekelijk en was hom grotendeels ontnomen. Daarom klemde hij zich dan ook aan Gustaaf Adolf vast. De doop van een dochtertje bracht hem in 't najaar van 1632 naar Offenbach terug, in de dagen, toen Hartung met de zijnen hier aankwam. De Graaf zorgde voor huisvesting in zijn slot, en omdat de hier gevestigde predikant Johan Bodewijk Gottfried sukkelend was, nam Hartung tijdelijk zijn dienstwerk waar.

Doch behalve de oorlogsweeën ontbrak het in deze tijd ook niet aan andere rampen. Na de vroegtijdige dood van de Zweedse koning werd het IJsenburgerland ten diepste geschokt door het afsterven van de oude Godvrezenden graaf Wolfgang Ernst op het kasteel te Birstein, de 21^e Mei 1633. Te midden van al de onrust en de verschrikkingen van deze tijd was hij ingegaan in de woningen van de eeuwige rust en des vredes, en was in letterlijke zin Gods Woord aan hem bewaarheid, dat zegt: "De rechtvaardige wordt weggeraapt vóór het kwaad; hij zal ingaan in de vrede, zij zullen rusten op hun slaapsteden, een iegelijk die in zijn oprechtheid gewandeld heeft" (Jes.

57 : 1 en 2), want de ergste dingen zouden nog eerst na zijn dood over het IJsenburgse land komen. Overall in het land betreurde men hem diep en hield men - voor zover de omstandigheden het veroorloofden - op de dag, toen zijn lijk in de stadskerk te Büdingen waarheen men het had overgebracht, werd bijgezet, een rouwdienst.

Dit geschiedde de 14e Juni. Onze Hartung predikte op die dag te Offenbach over de woorden uit Ps. 27 : 4 : "Eén ding heb ik van de Heere begeerd, dat zal ik zoeken: dat ik al de dagen mijns levens mocht wonen in het huis des Heeren, om de liefelijkheid des Heeren te aanschouw, en te onderzoeken in Zijn tempel".

Deze later in druk verschenen predicatie is getiteld: "Een Christelijke klaag-, troost- en lofprediking, voor de aanzienlijke en volkrijke Gemeente enz., te Offenbach vergaderd geweest, gehouden door mij hiertoe aangewezenen Joh. Hartungium, banneling uit de Palts en predikant". Te Frankfort bij Joh. Friedr. Weiss, 1633. In 4', 31 pagina's. - Opgedragen is deze leerrede aan de zoons van de overleden Graaf, wie hij tegelijker tijd zijn dankbaarheid betuigt voor de huisvesting, die hij in hun land na zijn tot driemaal toe herhaalde verdrijving uit de Keurpalts door de vijanden van de Evangelische Waarheid gevonden had, alsmede voor al de genoten weldaden. Slechts op veler dringend verzoek had hij zijn predicatie in het licht gegeven.

Zijn tegenwoordige bediening noemt hij daarin een onzekere. Het is een voorbeeldige prediking, die Hartung ons geeft, welke ons voldoende bewijst, welk een voortreffelijk leraar en getrouw uitlegger van het Woord Gods hij geweest is.

Nadat hij in zijn voorafspraak de aanleiding tot deze zijn leerrede heeft aangegeven, geeft hij een zeer heldere verklaring van zijn tekstwoorden.

Hierna volgt de indeling in deze twee punten: 1^e de bede van David, dat hij in het huis des Heeren mocht wonen al de dagen zijns levens; en 2e wat hij in het huis des Heeren doen wilde.

De denkbeelden zijn voortreffelijk ontwikkeld en duidelijk voorgesteld, de taal is voor die tijd edel te noemen. Wij nemen er hier slechts een brokstuk van over, uit het midden, waar hij over het "Eén ding heb ik van den Heere begeerd", het volgende zegt: "David onderwindt zich niet, dit éne te begeren uit eigen macht, wijsheid of kracht, maar van de Heere bidt hij het af. Men hoort dikwijls van een potentaat of een ander hoogwijze man, die van mening is, dat het in zijn macht of wijsheid staat, Gods Woord en kerken staande te houden, waarom zij daarvan dan ook roem en naam willen hebben en "defensores ecclesiae et verbi" (beschermer van de Kerk en des Woords) willen genoemd worden. Maar let wel, Geliefden in de Heere, David is toch zeker wel zo machtig en zo wijs als ooit iemand na hem; toch verstaat en weet hij beide: ten eerste dat het begeren, en ten andere ook het behouden van dit éne niet in zijn macht en wijsheid staat, maar hij erkent zijn onvermogen, geeft zijn trouw God de eer, en van Hem smeekt hij, dat hij niet alleen in het huis des Heeren eenmaal moge komen, maar dat hij er ook in moge blijven. Dat moeten wij, beiden heren en onderdanen, in de vreze Gods ook doen, onze vermetelheid en onzen trots laten varen, en alleen van God bidden, dat wij burgers en leden in het huis en in de Kerk Gods zijn en blijven mogen. Zo moet dan ook een ieder naar mate van zijn beroep en zijn stand met trouw en grote vlijt al datgene doen, waarvan hij weet, dat het ter bevordering van het Koninkrijk Gods en voor 's Heeren Naam nodig is. Daarom en om tot zodanigen vlijt aan te sporen, noemt de Heilige Geest bij de Profeet de Godzalige regenten "voedsterheren" en "zoogvrouw" van de Kerke Gods. (Jes. 49.) Maar al heeft iemand om zo te zeggen ook alles gedaan, zo moet hij daarbij toch bedenken, dat er een andere Man en een andere Macht toe nodig is dan menselijke macht en wijsheid, om Gods huis en Gods Kerk te doen blijven, en ons er in. Daarom late een iegelijk af van zijn vermetelheid, en helpe de Kerke Gods veelmeer bouw met den gebede, naar het

voorbeeld van David, en dringe zich met geweld niet anders in het huis des Heeren in, dan andermaal met het dierbare gebed; onderwinde zich ook niet om op enigerlei wijze daarin te blijven dan wederom met het gebed. Want wij voor ons zijn het niet, die de Kerk en het huis des Heeren zouden kunnen staande houden; onze voorvaderen zijn het óók niet geweest, onze nakomelingen zullen het óók niet zijn, - maar Hij is het geweest, is het nog en zal het altijd zijn, tot Wien David hier bidt, nml. De Heer aller heren. Eén ding bid ik van de Heere, die Heere nml., Die tot ons zegt in Matth. 28: "Ik ben met ulieden al de dagen, tot de voleinding van de wereld", en Die naar Hebr. 13 is *Jezus Christus* "heri, hodie et in saecula" (*gisteren en heden en in van de eeuwigheid*); en in Openb. 1: "Die is, en Die was, en Die komen zal, de Almachtige".

Want gij en ik zijn vóór duizend jaren niet geweest; en daar niettemin de Kerk zonder ons is staande gebleven, moet zij staande gehouden zijn door Hem, Wiens Naam is: "qui erat et heri" (Die ook gisteren was). Zo zijn wij het thans ook niet bij ons leven, want de Kerk wordt door ons niet staande gehouden, omdat wij de duivel, de paus en alle ongelovigen niet van ons zouden kunnen weren, en onzenthalf de Kerk voor onze ogen en wij met haar te gronde zouden moeten gaan, zoals wij dagelijks ervaren, indien er niet een andere Man ware, die beiden, de Kerk en ons, staande hield, Die daar heet: "qui est et hodie" (Die ook heden is).

Evenzo zullen wij er ook niets aan toedoen, dat de Kerk in stand gehouden wordt, wanneer wij dood zijn, maar Hij zal het doen, Die daar heet: "qui venturus est et in saecula", dat wil zeggen: *Die zijn zal in eeuwigheid*. En wat in zodanige zaak onze voorvaderen hebben moeten zeggen, dat moeten wij thans zeggen, en dat zullen onze nakomelingen ook zeggen met de 124e Psalm: "Ten ware de Heere, Die bij ons geweest is, als de mensen tegen ons opstonden: toen zouden zij ons levend verslonden hebben, als hun toorn tegen ons ontstak".

Daarom, laat ons terdege acht slaan op de verzuchting van David, en ons vooral niet inbeelden, uit onszelf een lid van de Kerk Gods te worden en te blijven, maar dit met heel ons hart van God bidden. Want zolang zijn wij de op de markt ledig staanden, en kunnen wij niet in de wijngaard van de Christelijke Kerk komen, tenzij wij daartoe geroepen en verwaardigd worden (Matth. 20), en kunnen wij tot Christus niet geraken, tenzij dat de Vader ons trekke (Joh. 6). Ja, zelfs als verwaardigden en getrokkenen kunnen wij niets goeds werken en doen zonder de hulp wederom van Christus (Joh. 15), maar moet beide, het willen, nml. Een lid van de Kerk Gods te worden, en het volbrengen, t. w. het volharden daarbij, van God tot ons komen (Pilipp. 2). Daarom moeten wij beide, gelijk gezegd is, van de Heere door het gebed zoeken en ontvangen.

Eindelijk geeft ook David in deze zijn bede te kennen, hoe lang hij in het huis des Heeren begeert te zijn en te blijven. "Al de dagen mijns levens", zegt hij; dat wil zeggen: hier tijdelijk in het Woord en het geloof, en daar eeuwiglijk in aanschouwen. Zo bidt hij ook en vertroost hij zich aan het slot van de 23^e Psalm: "Immers zullen mij het goede en de weldadigheid volgen al de dagen mijns levens; en ik zal in het huis des Heeren blijven in lengte van dagen". Daar lezen wij andermaal hoe lang onze broeder David in het huis des Heeren begeerde te zijn: niet een uur, een dag of een week of een jaar, maar zijn leven lang. Dat moet wel een grote lust en begeerte zijn!" Zo predikte Hartung en deelde als een getrouw rentmeester over Gods verborgenheden het Woord uit, hier en elders, tijdig en ontijdig. Wat echter bovenal zijn prediking van grote betekenis maakte, was de hartslag van de Gereformeerde leer, die haar doortilde: het roemen in de vrije genade Gods jegens de verloren zondaar, de predestinatieleer, die de Heere God geeft wat het zijn is, Hem op het hoogst verhoogt en de mens op het diepst vernedert!

Hoofdstuk 5.

Door kwaad gerucht en goed gerucht.

Ten gevolge van de zegepraal van de Zweedse wapenen moest Hessen-Darmstadt in de zomer van het jaar 1633 dein bezit genomen Isenburgse plaatsen teruggeven. Hartung keerde daarom thans weer naar Geinsheim terug, omstreeks het begin van de maand Juli van het genoemde jaar.

De Lutherse predikant werd door Isenburg uit zijn dienstwerk ontslagen en richtte nu met zijn aanhang, die hij in de korte tijd zijner werkzaamheid aldaar had weten te verkrijgen, de pijlen zijner vernietigende minachting op Hartung. Uit een aan graaf Wolfgang Hendrik gericht schrijven van de prior van het klooster Sint-Jacobsberg, gedagtekend uit Mainz van de 28e November 1633, blijkt duidelijk, dat deze Lutherse predikant zich de gunst van de prior had weten te verwerven, en nu door dezen zijn Gereformeerden ambtsbroeder bestoekte. In dat schrijven wordt gezegd, dat de gehele Gemeente zich van de Evangelische Augsburgse Confessie had afgewend, en dat na het vertrek van de met deze belijdenis instemmende predikant enige raadslieden van de Graaf al spoedig daarheen gekomen waren en een van de Hervormden godsdienst, die wel in vroeger tijd door het klooster aangesteld, maar weer afgezet was, de saere (ter wille van de godsdienst) in zijn ambt hadden hersteld. Uit deze woorden blijkt duidelijk genoeg, dat de prior zich ditmaal door de Isenburgsche raadsheren gekrenkt voelde in zijn recht om een predikant voor deze plaats voor te dragen, en ook gewillig het oor leende aan allerlei verdachtmakingen van Hartung. En welk soort van verdachtmakingen waren dat?

Al was Hartung ook geen trotse, ingebeelde heilige, maar gevoelde hij veeleer dagelijks met smart het boze, dat ons nog altijd blijft aanhangen zolang wij als Christenen in dit aardse lichaam omwandelen, hij was toch een oprecht en trouw getuige van Jezus Christus, die thans reeds vijfmaal ter wille van de belijdenis van de Waarheid met de zijn in ballingschap was gegaan en allerlei andere ellende geleden had.

Thans echter zou hij met een van de zwaarste beproevingen bezocht worden, die God een dienaar van Christus kan opleggen: hij zou in zijn goede naam worden aangetast. Tot dusver genoot hij de achting van alle welgezinden. Voor velen was hij een wegwijzer tot Christus geweest. Maar de langdurige oorlog met zijn gruwelen had de mensen reeds erg verwilderd, zodat losbandigheid en zedeloosheid hoe langer zo meer, ook op hot platteland, veld wonnen, en voornamelijk de zonde tegen het zevende gebod, gevoed door de voorbeelden van de doortrekkende ruwe soldaten. Om God, om Zijn huis, Zijn Woord en Zijn dienaren bekommerden destijds de meesten zich niets meer. Zijn buitendien toch reeds op de dorpen de boze tongen er maar al te zeer op uit om des naasten eer en goed gerucht niet naar vermogen voor te staan en te bevorderen, dat was vooral het geval in die dagen, toen nu eens deze, dan weer die godsdienstige belijdenis de mensen werd opgedrongen.

Reeds in het jaar 1629 hadden de monniken van het klooster Sint-Jacobsberg met heimelijk genoeg de schandelijke leugen, als zou Hartung in verboden omgang met zijn dienstmaagd leven, aan de raadsheren van graaf Wolfgang Hendrik overgebracht, die - gelijk het van ambtenaren in het algemeen geldt, dat zij een predikant gaarne iets ten laste leggen, - de zaak bij de Graaf aanhangig maakten, en, toen deze na een zo nauwkeurig mogelijk onderzoek dit praatje als ellendige lastertaal van de hand wees, het verder aan de broeders van de Graaf overbrieften.

Dezen leenden er het oor aan en schreven onder dagtekening van de 15^e Januari 1630 aan hun broeder en de prior: "Betreffende de predikant te Geinsheim delen wij u als ons gevoelen mede, dat deze ter oorzaak van zijn schandaad eigenlijk ernstig gestraft behoorde te worden; doch dewijl de tijd, die wij beleven, ons noopt om in sommige dingen toegevendheid te gebruiken, opdat er geen grotere moeilijkheden uit ontstaan zouden, kunt gij en de prior niet beter doen, dan hem een tamelijk scherpe berisping toe te dienen, en hem daarbij te laten vermanen om zich te beteren".

Het schijnt echter, dat graaf Wolfgang Hendrik de hem gegeven raad niet opvolgde, dewijl hij Hartung zo nu als eertijds voor onschuldig hield. Deze vermoedde er destijds ternauwernood iets van, hoe er zich boven zijn hoofd een dreigend onweer had samengepakt, dat God in Zijn genade weer afwendde. Het zou echter weldra terugkomen en zich ontlasten. Maar zo ging het allen getrouwe getuigen van Jezus Christus, gelijk Paulus verzekert in 2 Cor. 6 : 8 : "Door eer en oneer, door kwaad gerucht en goed gerucht, als verleiders, en nochtans waarachtigen".

Zo was ook de ondervinding van Calvijn en van Luther, en zo vergaat het tot op de huidige dag allen, die voor de Waarheid strijden. Men duldt het niet, dat verkeerde leringen en allerlei zonde en schande, zonder aanzien des persoons, in de predicatie bestraft worden. Zo zijn dan ook Godvrezende dienaren des Heeren voor velen een reuk des doods ten do"ode, en moeten zij ter oorzaak van hun goede belijdenis allerlei smaad, verachting en vervolging lijden. Hartung zuchtte in die bange dagen dikwijls met de woorden uit de 120ste Psalm, die hem reeds zo dikwijls tot troost geweest waren:

*Wee mij, die rust en hulp moet derven,
In Mesech als een vreemd'ling zwerven,
En steeds in Kedars tenten wonen,
Bij mensen, die mij bitter honen!
Ik heb reeds lang mij opgehouden
Bij hen, die nooit op God betrouwden;
Bij hen, die, tot mijn bitterst wee,
Een" afschrik hebben van de vreê.*

Wat het meest de toorn van de onder de Hessen-Darmstadtische heerschappij weer geheel Luthers geworden bewoners van Geinsheim - die vroeger slechts uit dwang Gereformeerd waren geworden, - tegen Hartung had gaande gemaakt, was dit, dat hij bij de hervatting van zijn dienstwerk aldaar het door de Hessen-Darmstadtischen predikant in de Kerk te Geinsheim aangebracht koorhek, altaar en doopvont weer liet wegbreken, en evenzo de opgehangen schilderijen als stomme afgoden verwijderde. Als een waarachtig Gereformeerd prediker kon hij onmogelijk zulke dingen, die met het Woord Gods in strijd zijn, in de kerk dulden, want hetzij daar, hetzij in de particuliere woning afbeeldingen van Christus, crucifixen en dergelijke dingen te hebben, staat voor een Gereformeerd Christen gelijk met verloochening van zijn goed Gereformeerd geloof. Moge ook tegenwoordig deze en gene onzen Hartung en allen, die als echte Gereformeerden het met hem eens zijn, voor radicale ijveraars en beeldstormers uitmaken, - deze ijveraars ijveren voor de Heere, voor Zijn Woord en zijn Wet.

Hartungs vijanden wisten het in het jaar 1634 bij de Isenburgse raadsheren, die helaas gedurende de afwezigheid van de Landsheer vrij spel hadden, door te zetten, dat aan de "keiler" of rentmeester te Hain last werd gegeven om de ketterijen, waarvan Hartung beschuldigd was geworden, te onderzoeken.

Gelijk vanzelf spreekt, moest deze ambtenaar erkennen, dat de predikant slechts naar behoren, volgens de leerstellingen van de Gereformeerde Kerk gehandeld had, en hij dus veeleer lof dan enigerlei terechtwijzing had verdiend.

Wij zien echter ook aan deze beschuldiging, hoe destijds om zo te zeggen, alles tegen Hartung samenspande, om hem ten val te brengen. Maar zijn Heer, die hij diende, waakte nog; en juist thans, nu hij dikwijls meende te moeten omkomen, en dacht, dat God Zijn aangezicht van hem afgewend en hem vergeten had, zond de Heere een engel tot hem, om hem te sterken en te vertroosten, opdat hij de Heiland het kruis achterna mocht dragen en niet zou bezwijken en neerstorten, maar met David belijden: "Ik weet, Heere! dat Uw gerichten de gerechtigheid zijn, en dat Gij mij uit getrouwheid verdrukt hebt".

Zo'n engel was voor onze zwaar beproefden predikant zijn jongste broeder, Georg Frederik. Deze was, na het schoolonderricht genoten te hebben, verder onderwezen door zijn oom Peter Hartung te Ullstadt, als ook door zijn vader, waarna hij als helper van de secretaris van de vrijheer van Seckendorf praktisch voor zijn later beroep bekwaamd werd. Door tussenkomst van zijn broeder Johannes werd hij in 1634 door graaf Wolfgang Hendrik als burgemeester of schout te Geinsheim aangesteld.

Met de meeste liefde trok hij zich het lot van de veel geplaagde predikant en zijn gezin aan, en trachtte bij 's graven raadsheren de nodige stappen te doen, om hem te zuiveren van de tegen hem ingebrachte schandelijke beschuldigingen. Dikwijls zaten beide broeders des avonds bij elkander. Klaagde dan vaak de predikant aan de schout zijn nood, dan mocht deze hem wijzen op het Woord Gods. "Vergeet niet, Johannes, - zo sprak hij hem toe, - dat het de grote Apostel Paulus evenzo, ja nog erger vergaan is. Want hoe had hij anders kunnen schrijven: "Wij worden gelasterd, en wij bidden j wij zijn geworden als uitvaagsels van de wereld en aller afschrapsel tot nu toe"? (1 Cor. 4 : 13.) De tijd zal nog komen, dat God u tegenover de Isenburgse raadsheren zelfs, die u thans zo gaarne in het verderf zouden storten, rechtvaardigen zal!"

Uit het vervolg zal ons blijken, in hoever dit woord vervuld is geworden.

Een ander woord, dat de schout dikwijls zijn broeder voorhield, was het derde Yers van de 120sle" Psalm: "Wat zal u de bedrieglijke tong geven, of wat zal zij u toevoegen?" Hoewel Hartung niet schuldig kon bevonden worden, was het hem toch onmogelijk, hier nog langer zijn ambt te blijven waarnemen, nadat de ambtenaren des lands zo'n snode verdenking tegen hem opgevat en gekoesterd hadden, en de gemeenteleden zich op zo schandelijke wijze aan hem hadden bezondigd. Hij moest hier wel het stof van zijn voeten schudden, en hij zou het reeds veel vroeger gedaan hebben, als de tijdsomstandigheden het maar hadden toegelaten. Blijkens een aantekening in een van de officiële oorkonden, heeft Hartung in het jaar 1635 op eigen verzoek zijn ontslag gekregen.

Weinige weken later, de 7^e Juli 1635, kreeg landgraaf Georg van Hessen-Darmstadt van de Keizer al de Isenburgse landen onder zijn beheer als een verbeurd Rijksleen. Zij bleven in zijn bezit tot de 24sten November 1642, toen de Isenburgse graven hun eigendom weer terugkregen. Hessen-Darmstadt had niet nagelaten er de Lutherse belijdenis weer in te voeren; thans werd het land - weinige plaatsen, waaronder Geinsheim, uitgezonderd - door Isenburg weer tot de Gereformeerde belijdenis teruggebracht.

Hoofdstuk 6.

Donkere tijdsomstandigheden. De predikant te Nierstein en te Niederrodenbach.

Waarheen Hartung nu het eerst zijn schreden heeft gewend, is niet met zekerheid te zeggen. Ongetwijfeld heeft hij ergens een plaats hopen te vinden. Maar de tijd was te kwaad. De velden bleven onbebouwd liggen, daar de eigenaars het niet durfden wagen ze te bebouwen, uit vrees voor de overal rondzwervende soldaten. Ziekten van allerlei aard, waaronder de pest, dunden de bevolking. De krijgsbenden verteerden, wat nog voorhanden was, en of liet Zweedse of keizerlijke troepen waren, dat maakte geen onderscheid, beide hielden in die dagen al even erg huis.

Het treurigste jaar voor de landen tussen Main en Wezer was voorzeker het jaar 1635. Nadat zij reeds in het najaar van 1634 door de Kroaten onder Isolani gedeeltelijk verwoest waren, nam in het laatst van 1635 de zogenaamde Poolse plundering in deze gewesten een aanvang. De daardoor aangerichte verwoesting gaat alle beschrijving te boven. Wat het zwaard niet doodde, werd door de honger en de pestilentie weggeraapt.

De godsdienstoefeningen bleven op het platte land geheel achterwege. Een geloofwaardig schrijver, Khevenhiller, zegt van de toestand van de gewesten aan de Rijn en de Main o. a., "dat de landman, wien de soldaten al zijn levensmiddelen hadden ontnomen, zich met loof, gras, kruiden en wortelen voeden moest, om niet van de honger te sterven. Ook huiden van dieren, zelfs van honden, katten en ratten, werden gegeten. Om een stuk paardenvlees hebben de mensen gevochten en elkaar zelfs vermoord. Kortom, er was zo'n ellende, dat niemand zijn naaste ontzag, maar de mensen elkander hier en daar dood sloegen en verslonden. De graven werden zelfs opengebroken, de schavotten beklommen en de doden als spijs genuttigd. Een broeder heeft van zijn dode zuster, een dochter van haar dode moeder gegeten, - zodat noch de Samarische, noch de Hiërosolymitaansche, noch de Sagundische hongersnood daarbij in de verste verte te vergelijken is".

In de ergste tijd schijnt Hartung met de zijn, gelijk uit zijn latere toespelingen kan afgeleid worden, een toevluchtsoord in de versterkte stad Hanau gevonden te hebben. Daarheen vluchtten, wyl het een Gereformeerde residentiestad was, Gereformeerde graven en predikanten uit de naburige landen. Daar in die tijd de pest in Hanau woedde, bereikte de ellende haar toppunt. De Zweedse commandant van de stad, Ramsai, verdedigde haar echter heldhaftig tegen de keizerlijke generaal Lamboi. Toch zou Hanau in de handen van de vijand gevallen zijn, daar de stad het niet langer kon uithouden, indien niet landgraaf Willem V van Hessen-Kassei haar te hulp gekomen ware en haar de 13^e Juni 1636 ontzet had.

Hartung had reeds in Maart 1636 de ongelukkige stad, toen de vijand haar nog niet nauw had ingesloten, verlaten. Het Paltsisch Kerkbestuur, destijds in het naburige Frankfort a/d Main gevestigd, waarheen het gevlucht was, had namelijk Hartung, die zich tot dit college gewend had, als predikant te Nierstein beroepen, ter vervanging van de aldaar op de 23^e November 1635 overleden predikant Magister Benjamin, een Danziger.

De 20^e Maart 1636 aanvaardde Hartung, met aanroeping van de Naam des Heeren, zijn dienstwerk te Nierstein, gelijk dit in de Latijnse taal in het doopboek van de stad door hem is aangetekend, waaraan hij deze wens heeft toegevoegd: "De almachtige God sta met Zijn Heilige Geest mij en mijn toehoorders in genade bij!"

Deze bede was, met het oog op de toenmalige tijdsomstandigheden, wel zeer nodig. Dit blijkt uit de Latijnse aantekening, welke Ds. Hartung in het register van de Avondmaalgangers schreef: "dat sedert de dood van zijn voorganger, van November 1635 tot Kerstmis 1637 het Heilig Avondmaal niet op behoorlijke wijze gevierd was kunnen worden, omdat de woede van de vijanden de bewoners dwong, wegens hun vervolging zich nu eens hier en dan weer daar te vestigen." Terwijl Hartung zelf gedurende die tijd in het versterkte Oppenheim woonde, waarheen hij met zijn gezin de vlucht genomen had, en binnen welks muren hij nu opgesloten was, dewijl haar poorten gegrendeld bleven.

Niet vóór Kerstmis 1637 kon hij het eerste Avondmaal te Nierstein met 28 personen vieren; doch de persoonlijke onveiligheid in deze open plaats was zó groot, dat Hartung het nog altijd niet durfde wagen, er zich metterwoon te vestigen.

De Spanjaarden hadden namelijk sedert het voorjaar van 1637 in de omtrek weer vaste voet gekregen; en tot overmaat van ramp heerste er dit jaar, evenals in het voor gaande, en in het jaar 1638 eveneens een grote hongersnood in de Palts. Het mud rogge kostte 18 en meer reichsthalers.

Dat waren bange tijden voor de weinige Gereformeerde predikanten, die nog in het Paltsisch gebied waren overgebleven! Het is gemakkelijk na te gaan, dat zij onder de Spaanse heerschappij een hoogst moeilijke positie hadden, want deze regering was natuurlijk zo Rooms mogelijk. Zo hadden dan de andersdenkenden menige zware verdrukking te doorworstelen.

De moeilijke toestand, waarin Hartung verkeerde, nu hij dikwijls weken aaneen niet te Nierstein kon komen, en, wanneer hij het kon, niet zonder zich bloot te stellen aan het gevaar van door de rondzwervende soldaten vermoord te worden, welke iedereen, die zij ontmoetten, te lijf gingen en plunderden, dreef hem in het begin van Maart 1639 nogmaals naar Hanau. Hij wilde zich voor een vacante predikantsplaats aanbieden, dewijl hij niet langer ledig op de markt wenste te staan.

Te Hanau trok de inspector Hendrik Oraeus zich zijn lot bijzonder aan. In de Hanausche consistorie-notulen van de 2^e Mei 1639 staat vermeld, dat hij reeds onder dagtekening van de 21^e Maart 1639 tot de waarneming ad interim van de vacante predikantsplaats te Niederrodenbach, op een klein uur afstand van Hanau gelegen, werd aangenomen. Toen hem te Hanau gevraagd werd, of hij van zijn superieuren de toestemming tot het aannemen dezer plaats had en of het zonder praejudice (benadeling) van de Gemeente te Nierstein geschieden kon, legde hij een verklaring van de inspector Otgenius te Bensheim over. Hierop werden hem Nauheim en Niederrodenbach aangeboden. Hij koos het laatstgenoemde, daar hij met de Mainzers niet gaarne te doen wilde hebben. Ook waren zijn middelen niet toereikend, om zich met de landbouw bezig te houden. Te Nierstein waren de Gereformeerde predikanten gehaat bij de regering, bij de Spaanse namelijk. Als men niet voortdurend in zijn behoeften kon voorzien, moest hij de zaak daar laten rusten. Hij was geen stipendiaat van de Palts; hij was te Yenloo geweest en had daar een goede plaats gehad; als Venlo niet overgegaan was tot de Spanjaarden, zou hij er nog zijn.

Hierop werd besloten, dat hij de predikantsplaats te Niederrodenbach behouden zou. Weinige dagen later leidde de genoemde inspector Oraeus hem als predikant bij de vergaderde Gemeente in. Oraeus verklaarde de 9^e Mei 1639 in de zitting van het consistorie omtrent de intrepreek van Hartung te Niederrodenbach: "Ik moet erkennen, dat Hartung, al heeft hij zich ook bij het tweede gedeelte zijner predicatie wat lang opgehouden, schone gaven om te prediken bezit, zodat het te verwachten is, dat hij de Gemeente wel zal kunnen stichten. Men heeft behoefte aan zulke bekwame, geleerde lieden".

Hoofdstuk 7.

Terugkeer naar Nierstein. Afzetting uit de dienst.

In de zomer van het jaar 1640 begonnen de Gereformeerden in de Benedenpalts te hopen, dat er weldra verbetering zou komen in hun toestand. Men meende allerwegen, dat keurvorst Karel Lodewijk tengevolge van de bemiddeling van buitenlandse hoven spoedig weer in het bezit van zijn land zou komen. De Spanjaarden zelfs gaven hem op eenmaal de titel van keurvorst, wanneer er sprake van hem was. De Niersteiners verzochten daarom hun in ballingschap levenden predikant, weer tot hen terug te keren. Zo vertrok Hartung dan eindelijk uit Niederrodenbach.

Doch ook nu kon hij wegens de onveiligheid niet te Nierstein wonen, maar moest hij weer te Oppenheim zijn verblijf vestigen. Wat de toelating van de Gereformeerde predikanten betreft, deze was door de Spaanse regering, (nadat de Spanjaarden de Benedenpalts, na de jammerlijken tegenspoed van de Protestantse wapenen, weer veroverd hadden) wel openlijk afgekondigd voor allen, die onder liet bestuur van paltsgraaf Lodewijk Philips, broeder van Frederik V, aangesteld waren geworden, doch men had hun zeer enge grenzen gesteld. Werden deze op de een of andere wijze overschreden, dan maakte men korte metten.

Hartung was er intussen niet de man naar, om zich zo gemakkelijk vrees te laten aanjagen, als het er op aan kwam, zijn Heere en het goede Gereformeerde geloof te belijden. Als een krijgsknecht van Jezus Christus, onverschrokken van hart en met zeldzame vrijmoedigheid, sprak hij ook thans te allen tijde zijn overtuiging uit.

De Roomsens, die na de nederlaag van de Zweden weer naar Oppenheim teruggekeerd waren, vonden in het Franciskaner klooster aldaar hun bolwerk. De monniken van dat gesticht werden nu door de Spanjaarden op allerlei wijzen begunstigd, zodat zij alle mogelijke pogingen tot bekering op de Gereformeerden beproeven en zich allerlei maatregelen tegen hen veroorloven konden. De toenmalige eerste Gereformeerde predikant van Oppenheim, Anton Lang, die op wonderbare wijze onder Spaanse en daarna Franse heerschappij 20 jaren achtereen zijn ambt was blijven bekleden, en na de vreselijke oorlog in Juli 1649 inspector van de kerken en scholen van het oberambt Oppenheim geworden was, was op zekeren Zondag in de maand September 1642 afwezig.

De tweede predikant, diaken Johan Georg Müller, vroeger diaken te Schlüchtea in de Bovenpalts, waaruit hij in het jaar 1628 door hertog Maximiliaan van Beieren (die in bovengenoemd jaar de Bovenpalts van de Keizer ontving en nu aldaar het Protestantisme uitroeide) verjaagd was en te Oppenheim een onderkomen had gevonden, verzocht nu in vereniging met een invloedrijk gemeentelid aan onzen in die stad wonende Hartung, om gedurende de afwezigheid van Lang hulp te willen verleen bij de viering van het Heilig Avondmaal, en ook de prediking waar te nemen. Nu had echter de Spaanse regering van de Benedenpalts, die destijds te Frankenthal haren zetel had, met oogmerk om de Gereformeerde Gemeenten langzamerhand te doen uitsterven en daardoor haar leden tot de Roomsens godsdienst te brengen, in het jaar 1641 een gestreng verbod aan alle dienaren van de Gereformeerde Kerk doen uitvaardigen, dat zij, bij voorkomende vacaturen in naburige Gereformeerde Gemeenten, daar geen dienst mochten doen. Hun ambtsverrichtingen mochten zich alleen tot hun eigene Gemeenten uitstrekken. Daar te Oppenheim de eerste Gereformeerde predikantsplaats niet vacant was, ware er voor Hartung slechts een vormelijk verlot van de betrokken autoriteiten, namelijk van de aldaar wonende raadsheren van de Spaanse regering, nodig geweest, om de gevraagde hulp te mogen

verlenen. Daaraan dacht men op dat ogenblik niet, en Hartung zelf geloofde niets ongeoorloofds en onwettigs te doen, toen hij zich bereid verklaarde om in plaats van zijn afwezige ambtsbroeder Lang in de Katliarina-kerk te Oppenheim op te treden. Nauwelijks was dit echter geschied, of de vijandige regering nam maatregelen tegen hem.

Vruchteloos verantwoordde hij zich op een passende wijze en in alle bescheidenheid. Zonder vorm van proces werd hij de 11e September 1642 uit zijn ambt te Nierstein ontzet en zijn pastorie aan de Franciskaners overgegeven, die van dat ogenblik af hun kerkelijke functies, van Oppenheim uit, te Nierstein uitoefenden. Hartung heeft dit zelf na zijn laatste doopsbediening op de 18^e September 1642 in het doopregister aangetekend, waarbij hij echter in de verwarring van het ogenblik de Augustijner ordebroeders als zijn opvolgers te Nierstein in plaats van de Franciskaner Barrevoeters noemt.

Het kerkenboek bleef aanvankelijk nog onder zijn berusting, tot de 3^e December, toen de thans door de regering officieel aangestelde monniken het van hem opeisten.

In het register van de gehuwden en in dat van de overledenen schrijft Hartung aangaande zijn afzetting het volgende: "Den 11e September (oude stijl, overeenkomende met 21 September nieuwe stijl) ben ik hier te Nierstein, omdat ik de voorgaanden 4den (of 14de") September te Oppenheim, bij afwezigheid van de heer Anton Lang, op aandrang van de diaken, de heer Müller, en van de heer Hans Maarten Kùchler, raadsheeren, hem in de prediking en de bediening van het Heilig Avondmaal vervangen heb, door de tegenwoordige landsoverheid uit mijn dienstwerk en predikambt ontzet geworden". Juist toen de monniken hem, na zijn aantekening in het doopboek, de verdere bij houding van de registers belet en ze van hem afgeëist hadden, dus de 3de December, werd hij door de Isenburgse regering te *Hain van de drei Eichen* (Dreieichenhain) beroepen.

Een van de Franciskaners echter schreef daarop in de Latijnse taal de volgende aantekening in het Niersteinsche doopboek: "I. H. S. (Jesus hominum Salvator, d. i. Jezus, de Heiland van de mensen). In het jaar 1642 werd van het predikambt ontzet Johannes Hartung, bedienaar van de Gereformeerde Kerk te Nierstein, omdat hij het bevel van de regering overtreden heeft. De regering van de Katholieke Koning heeft namelijk, na het herwinnen van de Benedenpalts, alle door de aller-genadigste vorst, paltsgraaf Lodewijk Filips, (die na de dood van zijn broeder, Frederik V, de Palts bestuurde) bij verschillende Gemeenten aangestelde kerkendienaars van de Calvinistische belijdenis of geordende predikanten in het predikambt geduld; aangezien dezen echter de grenzen van de hun toegestane vergunning overschreden, en er op bedacht waren om niet alleen de hun toevertrouwde Gemeente te bedienen, maar ook de leden van andere Gemeenten te onderwijzen, te dopen, het Avondmaal voor hen te bedienen en hun huwelijken in te zegenen, ten einde op deze wijze tegen de invoering van het Katholieke geloof een dam op te werpen, - zo verbood de doorluchtige regering van de Benedenpalts, om maat en orde in deze dingen te houden, in het jaar 1641 aan alle kerkendienaars van de bovengenoemde Calvinistische godsdienst, die tot dusver in hun ambt geduld waren, bij openbare kennisgeving ernstig, op straffe van ontzetting uit hun ambt, voortaan enigerlei kerkelijke of herderlijke handelingen jegens iemand uit te oefenen, behalve aan de tot hun eigene Gemeenten behorende leden."

Toen dit bevel aan allen bekend gemaakt was en overal pas in werking was getreden, is de heer Johannes Hartung, bedienaar van de kerk te Nierstein, de 4de September (oude stijl) van het jaar 1642 opgetreden als plaatsvervanger van de afwezige

predikant aan de Katharinakerk met prediking en Avondmaalsbediening in de Gemeente.

Daarom (maar nog meer, naar ik geloof, wegens de lasterlijke taal, die hij, in plaats van heilzame bewijzen, in zijn predikatiën gewoonlijk niet naliet tegen het Katholieke geloof en vooral tegen het hoogwaardige Sacrament des altaars tot schrik van zijn toehoorders uit te stoten) werd hem in dezelfde maand (11 September 1642) het predikambt ontnomen, en voortaan werden de dopen verricht, - niet door Augustijner monniken, zoals Hartung, grotelijks dwalende beweert, maar door Franciskaner monniken, genaamd "van de orde van Sint-Franciscus van de strenge observantie". Want om de grotere vernedering en strengere armoede, waarin de Franciskauen meer dan alle andere monniken leven, worden zij "fratres minores" (minderbroeders) genoemd, en ter onderscheiding van de andere Franciskanen duiden wij ons aan als "fratres minores regularis seu strictioris observantiae", in Frankrijk en België als "fratres minores recollecte", in Italië als "reformati".

Tot zoover de Franciskaner Barrevoeter.

Hoofdstuk 8.

Dreieichenhain

De Heidelbergse Catechismus geeft ons in de 27ste Vraag van de Voorzienigheid Gods deze treffend schone omschrijving, dat zij is "de Almachtige en alomtegenwoordige kracht Gods, door welke Hij hemel en aarde, mitsgaders de schepselen, als met zijn hand nog onderhoudt en alzo regeert, dat loof en gras, regen en droogte, vruchtbare en onvruchtbare jaren, spijs en drank, gezondheid en krankheid, rijkdom en armoede, en alle dingen niet bij geval, maar van Zijn Vaderlijke hand ons toekomen".

Ook Hartung heeft dit, wat hij zo vaak aan anderen voorhield, bij zijn afzetting te Nierstein in de praktijk geleerd. Op hetzelfde ogenblik, toen de vijanden hem met zijn gezin in het verderf poogden te storten, had de Voorzienigheid des Heeren reeds voor hem gezorgd en riep hem bij monde van dezulken, door wier hand God ons op deze ellendige aarde regeren wil, naar een andere plaats in het Isenburgse land, en wel naar Dreieichenhain.

Nauwelijks hadden de Isenburgse graven hun land van de Keizer weer teruggekregen, wat, zoals wij weten, in November van het jaar 1642 geschiedde, of de weduwe van de in 1635 overleden graaf Wolfgang Hendrik, gravin Maria Magdalena, herinnerde zich de trouw getuige van de waarheid, die men eens, nadat hem ten onrechte zo'n zware belediging was aangedaan, zonder hem voldoening te geven uit de Isenburgse dienst had laten treden.

Zo'n verzuim moest thans goedge maakt en Hartung schitterend tegenover zijn vijanden gerechtvaardigd worden, nu Gods tijd daartoe gekomen was. Thans gedacht Hartung met dank aan de Heere het woord, dan zijn broeder eens te Geinsheim in dagen van zware beproeving tot hem gesproken had. De toestanden evenwel, die hij te Dreieichenhain vond, waren alles behalve aantrekkelijk. De landgraaf van Hessen-Darmstadt had in de zeven jaren, dat hij de Isenburgse landen bezat, het hier juist zo ver weten te brengen, dat door een zijner Lutherse predikanten de Gereformeerde belijdenis, die buitendien in vroeger jaren ten gevolge van de mederegering van een Luthers graaf menige aanval te verduren had, bijna geheel uitgeroeid was.

Zo vond hij bij zijn komst aldaar slechts één Gereformeerd gemeentelid, de schout van het dorp, en wat deze hem verhaalde van de vorige Gereformeerden predikant, luidde volstrekt niet bemoedigend. Deze was een Nassauer, Johannes Thomae geheten, geboortig uit Willingen in het Neukircher kerspel in het Westerwoud. Na het volbrengen van zijn academische studiën te Herborn en aan een Nederlandse universiteit, werd hij onderwijzer aan het paedagogium te Herborn, en weinige jaren later, in November 1632, aan de Gereformeerde Latijnsche school te Dillenburg, van waar hij de 9e November 1633 tot predikant te Dreieichenhain beroepen werd. De bij deze plaats behorende dorpen, inzonderheid Sprendlingen, volgden echter zeer slecht zijn prediking.

Op zekere Zondag was er slechts één man uit het genoemde dorp in de kerk, wat de Isenburgse regering noopte, ieder huis aldaar een kwartgulden boete op te leggen. Doch door zulke maatregelen werden de lieden juist te afkeriger van de predikant. Tegen de ambtenaren waren zij niet opgewassen; maar de predikant, die in hun midden woonde, konden zij allerlei kwaad berokkenen.

Op zekeren dag, toen vreemd krijgsvolk of liever krijgsgespuis hier op beestachtige wijze huishield, werd Thomae gevaarlijk door hen gewond. Om de nodige verpleging te vinden, bracht men hem naar het kasteel te Offenbach. Toen hij genezen was, kon hij niet naar Dreieichenhain terugkeren, omdat het oorlogsgevaar hem weerhield. Zo moest hij dan, hoewel hij hier bijna in 't geheel geen bezoldiging genoten had, op eigene kosten een vol jaar te Frankfurt wonen. Hij keerde daarop naar zijn vaderland terug, alwaar hij in 1635 weer te Herborn als praeceptor van de secundo en prima werd aangesteld. De 16^e April 1641 werd hij door de inspector Nisener en de raadsheer Daurn als predikant in het naburige Bicken aangesteld.

Het ergst voor Hartung was nu de omstandigheid, dat de Darmstadtse landgraaf Georg II de door hem aangestelde Luthersens predikant Mag. Johan Georg Gerth ook verder bleef beschermen, en dat de Isenburgse regering dezen niet kon verjagen, want in Sprendlingen had Hessen het presentatierecht van de predikantsplaats, en hier was de zetel van de Luthersens predikant, die echter wegens het oorlogsgevaar te Dreieichenhain woonde.

Welk een scheve verhouding daaruit voor Hartung ontstond, laat zich denken. Daarbij kwam dat in de filiaalgemeente Götzenhain op zes personen na allen de belijdenis van de der tegenpartij waren toegedaan. De kerk vond hij dikwijls, ondanks de van overheidswege bedreigde straf, geheel ledig. Op een boete- en bededag was er eens geen mens in de kerk, en op de voorafgaande Zondag alleen de schout en een vrouw. Ook kon het niet uitblijven, dat hij al zeer spoedig in allerlei moeilijkheden kwam met zijn Luthersens ambtsbroeder, die hier de enige rechthebbende meende te zijn en zijn Lutherse geloofsleer alle Zondagen in zijn predikatiën, met heftige uitvallen tegen de Gereformeerden, op de voorgrond stelde.

Hartung kon, waar het de eer en de waarheid zijner Gereformeerde belijdenis gold, niet zwijgen, maar besprak eveneens bij voorkomende gelegenheden in zijn predikatiën al die leerstellingen van de Lutherse Kerk, welke niet met het Woord Gods overeenstemmen. Vooral brandmerkte hij het "exorcisme" of de zogenaamde duivelbanning bij de doop van de kinderen, want volgens deze leer zouden de moeders slechts duivelen ter wereld brengen, en waren de kinderen tot aan hun n doop duivelen. Ook vraagstukken betreffende de leer van het Heilig Avondmaal werden door hem behandeld, en daarbij toonde hij aan, in welke punten de Luthersens dwaalden.

Maar nóg heftiger karakter verkreeg het verschil tussen hen over het recht betreffende de godsdienstoefening in het tot Sprendlingen behorende Götzenhain Hessen had bij de afstand van dit deel des lands aan Isenburg met de gravin-weduwe van Isenburg aangaande de pastorale rechten in Sprendlingen een overeenkomst gesloten. Maar de filiaalgemeente Götzenhain was daarbij, merkwaardig genoeg, niet in aanmerking genomen. Op die omstandigheid grondde Isenburg nu de aanspraak, in Götzenhain de vrije hand te hebben. Gerth moest, door Isenburg daartoe aangemaand, zijn arbeid aldaar staken. De godsdienstoefeningen te Götzenhain moesten door de Gereformeerden predikant te Dreieichenhain geleid worden. Doch hiertegen protesteerde Hessen.

En nu streden letterlijk beide partijen om het houden van de godsdienstoefeningen aldaar. Van Isenburgse zijde werd toen eindelijk, om aan de twist een einde te maken, de kerk te Götzenhain gesloten. Daartegen echter op bevel zijner Hessische overheid de Lutherse predikant Gerth te Dreieichenhain zeer beslist zijn stem; zelfs wist hij eenmaal door list zich de toegang te verschaffen.

Op een anderen keer, toen Hartung en zijn Lutherse collega elkander aan de kerk ontmoetten, kwam eerstgenoemde, die dichter bij de deur stond, de Lutherse leraar voor, nadat zij ten aanhore van hun gemeenteleden een geruime tijd achtereen over de wederzijdse aanspraken een woordenwisseling gevoerd hadden.

Hartung predikte ditmaal (het was op Zondag Quasiniodogeniti van het jaar 1644) als de eerste Gereformeerde predikant in de Götzenhainer kerk. Ook later hield hij daar herhaaldelijk godsdienstoefeningen, terwijl de Lutherse predikant door de gewapende macht het gebruik van de kerk, waarvan hij zich meermalen met geweld poogde te verzekeren, belet moest worden.

Een paar maal woonde graaf Johan Lodewijk van Isenburg, die in dat jaar zelf de regering over zijn land aanvaard had, de prediking van Hartung bij, en poogde hij door vriendelijke woorden de lieden tot kalmte te stemmen. Eindelijk werd er besloten, dat beide predikanten zich van het leiden van de godsdienstoefeningen te Götzenhain onthouden zouden, om intussen deze zaak te kunnen regelen. De inwoners zelf werden naar de Gereformeerde kerk te Dreieichenhain verwezen

De Hessen-Darmstadtse beampten kregen nu echter bevel om niet toe te laten, dat de Gereformeerde predikant ambtsverrichtingen te Götzenhain uitoefende. Doch op die wijze werd aan de vijandschap tussen de beide kerkgenootschappen slechts te meer voedsel gegeven. Later, na Hartungs vertrek, hernieuwden zich dan ook deze geschillen.

De plaatselijke verhoudingen, of liever wanverhoudingen, en het voortdurend getwist waren voor onze Hartung alles behalve aangenaam. Hoewel hij een beslist Gereformeerd theoloog was, en onder de gegeven omstandigheden geen nadere gemeenschap met zijn Lutherse mede-Christenen begeerde te hebben, wenste hij in vrede met hen te leven. Hij leerde evenwel ook in zulke toestanden als in besturingen en leidingen des Heeren te berusten.

Een weinig draaglijker scheen zijn toestand te zullen worden,, toen in Juni 1643 zijn broeder Georg Frederik, na de Lüneburgsche dienst verlaten te hebben, door gravin Maria Magdalena tijdelijk tot baljuw en rentmeester van Hain werd aangesteld. Maar ook deze vreugde was van korten duur, want" dewijl de tijd te kwaad was en hem hier geen voldoende middelen tot zijn onderhoud konden gewaarborgd worden, vroeg en verkreeg hij reeds de 3^e Augustus van hetzelfde jaar, dus slechts weinige weken na zijn aanstelling, zijn ontslag, natuurlijk tot grote spijt van zijn broeder Johannes.

Maar deze werd hier door zijn God - juist in een tijd, toen de bovengenoemde geschillen het ondraaglijkst waren, - nog in een anderen diepe weg geleid. In het voorjaar van 1644 werd ***zijn trouwe echtgenote door de dood van zijn zijde weggenomen.***

Dat was een harde, ja de hardste slag, die hem ooit getroffen had. Zij, die al de ellende en de nood in de vreselijkste oorlogsjaren met hem gedeeld had, was hem nu ontvallen. Dieper werd hij destijds, toen hij zich daarna onder de hand des Heeren gebogen had, ingeleid in het recht verstand van de troostvolle leer van de eeuwige verkiezing uit genade.

Ja, wat een tijdgenoot, de Ilessen-Kasselse hofprediker Theophilus Neuberger in zijn geschrift: "Het gouden kleinood van Paulus uit Romeinen 8 : 28-30" (Kassel, 1632) zegt op bladzij 8 en 9, dat las Hartung destijds met tranen in de ogen, maar innerlijk doordrongen van de kracht dezer woorden, aan zijn gedeeltelijk reeds volwassen kinderen voor: "*Dengenen, die God liefhebben, moeten alle dingen medewerken ten goede, namelijk ter bevordering van hun welvaart en zaligheid. Onze zaligheid*

bewerken kan de beproeving op zichzelf niet, maar medewerken kan zij als een voortreffelijk middel, waardoor wij mensen eerst gebracht worden tot de erkenning van en liet berouw over onze zonden, gelijk de Heere Zelf aantoont, wanneer Hij zegt in Hos. 5 : 15: "Ik zal heengaan en keren weer tot Mijn plaats, totdat zij zichzelf schuldig kennen en Mijn aangezicht zoeken".

Dan, wanneer de Heere heengaat en wederkeert tot Zijn plaats, of zijn hand aftrekt en het ons kwalijk laat gaan, erkent men, dat men schuld op zich geladen heeft, zoals uit het voorbeeld van David, Manasse en anderen genoegzaam blijkt. De beproeving dient tot ons welzijn, naardien daardoor ons geloof, onze hoop en ons geduld bekrachtigd, liefde tot het Woord Gods gewekt en wij tot het gebed aangespoord worden. Dat zijn de heilzame vruchten van de gerechtigheid, welke de tuchtiging geeft aan hen, die er door geoefend zijn".

De Heere had Hartung hier in een woestijn geleid, om vriendelijk met hem te spreken, gelijk Hij door de mond van de Profeet Hoséa getuigt.

Hoofdstuk 9.

Terugkeer naar Nierstein.

Met het jaar 1644 scheen er een wending ten goede voor de Benedenpalts te zijn aangebroken. De Fransen waren er onder de hertog van Enghien binnengetrokken en hadden de Spanjaarden verdreven. Een ander Frans legercorps, aangevoerd door de vicomte Turenne, bezette in Augustus het oberamt Oppenheim. Op vele plaatsen hielden deze Franschen op de schandelijkste wijze huis.

Doch de Heere, Die te midden Zijner vijanden heerst, bedient zich ook dikwijls van hen tot welzijn Zijner kinderen. Voor de Fransen moesten de Franciskanen, ook de man die Hartungs vroegere plaats te Nierstein had ingenomen, vluchten. Daarentegen werden nu de verjaagde Gereformeerde predikanten door hen teruggeroepen en weer in hun ambt hersteld. Onder dezen bevond zich ook Hartung, die door een eigenhandig schrijven van Turenne van de 10^e (of 20ste) December 1644 weer aangesteld werd. Hij deelt dit alles zelf uitvoerig in zijn Niersteinsche aantekeningen als volgt mee:

"In het jaar 1644, maand December.

De wonderbare en onnaspeurlijke Voorzienigheid des Driemaal heilige en grote Gods heeft door de armee van de grootmachtige koning van Frankrijk aan de Kerk van de Palts in de omliggende Rijnen Moezelgewesten en haar leden de gewetensvrijheid en de openlijke uitoefening van de orthodoxen (d. i. Gereformeerden) eredienst, ten einde het predikambt waar te nemen, de Sacramenten te bedienen, en recht en heilig te bidden volgens het enige richtsnoer van de Heilige Schrift, goedwillig teruggegeven en de tot dusver gegrendelde en gesloten bedehuizen van nu aan weer met sterke hand ontgrendeld en ontsloten. Zo heeft de Goddelijke genade ook mij als de geringsten van de geringste bedienaren des Woords bij deze Kerk teruggeroepen, uit welke ik in de maand December des jaars 1642 door de doorluchtige Spaanse Regering, omdat ik bij afwezigheid van de predikant te Oppenheim, de Heer Lang, diens plaats vervangen had met prediking en Avondmaalsbediening (wat ik slechts op verzoek en begeerte zoowel van de collega en mededienstknecht van de heer Lang, nml. De heer Müller, als ook van enige voortreffelijke leden van de Gemeente zelve, gedaan heb, zonder dat mij vroeger iets van een onwettige handeling of van enigerlei verbod daartegen van de zijde van de Spaanse regering ter kennis gekomen was, zoals ik van de genoemde regering na mijn verdrijving in een brief ter verantwoording met gepaste bescheidenheid genoegzaam heb aangetoond) verwijderd en verdreven geworden ben, gelijk volkomen juist, met uitzondering van de toevoeging, boven (namelijk in het kerkeboek) verhaald is geworden door mijn opvolger, die als lid van de Franciskaner orde mij reeds ten tijde mijner verdrijving wel bekend was; als ik echter in de vóór mijn vertrek ingeschreven slotwoorden hem als een Augustijner ordebroeder heb aangeduid, wat hij zo kwalijk genomen heeft, dan is dit zekerlijk niet uit dwaling of onwetendheid, noch ook met het doel om te beledigen, maar louter door een schrijffout uit overijling geschied. Heeft overigens mijn opvolger, die nu, Gode zij dank! reeds weer mijn voorganger geworden is, in zijn hiervoren staande aantekening in dit boek aan de oorzaak mijner ambtsontzetting door de Spanjaarden nog een medeschuld en mede oorzaak in mijn nadeel willen toevoegen, zo gedraagt hij zich daarin zeker niet als een man van eer, en hij verraadt dat dan ook rechtstreeks door zijn toevoeging, waarin hij toch bekent, bij het toedichten dezer mede-oorzaak enig en alleen door zijn eigen, maar overigens voor niemand geloofwaardige geest van

lichtgelovigheid te zijn meegesleept. Immers de doorluchtige regering heeft in mijn bijzijn en op mijne vragen openlijk door de hoogachtbare heer Wiltheim laten verklaren, dat de oorzaak mijner verdrijving geen andere was, dan dat ik, zonder verlof te vragen aan de raadsheren en zonder hun medeweten, te Oppenheim ambtsverrichtingen heb uitgeoefend. Gelijk ik er tot dusver steeds naar gestreefd heb, streef ik er nog altijd met inspanning van al mijne krachten naar, alle lasterlijke taal en uiting van de hartstocht in het predikambt te mijden, zelfs tegenover ongelovigen, Turken en Joden; veeleer ben ik gewoon om bij voorkomende gelegenheden mijn medelijden met hen te betuigen. Des te verder ben ik er van af, lasterlijke taal uit te stoten tegen het Katholieke geloof, dat ik in de diepste grond mijns harten kweek en vereer, gelijk ook zijn waartekenen, de heilige Sacramenten.

Wel echter leer ik, en zal ik door Gods genade al de dagen van mijn ganse leven leren, dat de dwalingen in de leer, vooral de vervalsing van de Sacramenten, manhaftig en ijverig moeten worden geweerd en vermeden. –

Nadat de barmhartige God mij deze Gemeente heeft wedergegeven en mij tot haar heeft willen terugleiden, en als werktuig daartoe de opperbevelhebber van het leger des konings van Frankrijk, de doorluchtige vorst Henri de Turenne, gebruikt heeft, zo volgt diens benoemingsdecreet in afschrift op ommestaande bladzijde, gelijk ook de namen van de gedoopten op de vroegere manier en wijze zullen opgetekend worden. - "De vicomte de Turenne, maarschalk van Frankrijk en luitenant- generaal van het leger des konings in Duitsland.

"Aangezien ons te kennen gegeven is door de inwoners van Nierstein en anderen, dat sedert twee jaren of daaromtrent de heer Johannes Hartung, predikant te Nierstein, door de Spanjaarden verjaagd is geworden uit zijn kerk, en daar wij iets willen doen tot genoegen van de inwoners, - zo hebben wij hersteld en opnieuw benoemd, gelijk wij herstellen en opnieuw benoemen bij dezen de gezegde heer Johannes Hartung in zijn ambt, verlangende, dat hij het voortaan vrijelijk zal kunnen uitoefenen, en zal kunnen genieten van al de rechten en inkomsten, welke hij in vroeger tijd heeft genoten, terwijl wij last geven aan de ambtenaren daar ter plaatse om er de hand aan te houden, dat dit besluit geheel en ten volle ten uitvoer worde gebracht en stipt nageleefd, ten bewijze waarvan wij deze regelen ondertekend hebben met onze hand, waaraan worde toegevoegd het zegel van ons wapen en het contraseign door een onzer secretarissen te Creutznach, op de twintigste dag van December zestienhonderd vier en veertig.

(L. S.)   Turenne.
Namens Monseigneur:
de Secretaris Verne".

Op de volgende bladzijde van dit register, dat de namen van de gedoopte kinderen bevat, staat verder :

"Nadat door de roemruchte kroon van Frankrijk aan de Kerken in deze landen de vrijheid des gewetens goedgunstig is toegestaan, en hot houden van de godsdienst oefeningen haar onverhinderd is toegelaten, zijn in 't algemeen bij een alom verspreide openbare kennisgeving door de heer generaal Turenne alle verbannen en ook afgezette kerkendienaars opgeroepen en uitgenodigd om zich weer bij hun kerken en (kerke) boeken te vervoegen en ze als vroeger te bedienen. Onder welke ik dan ook door de heer Turenne in 't bijzonder eigenhandig, gelijk hierachter in afschrift is medegedeeld, bij de kerk te Nierstein weer aangesteld en geordend ben geworden, namelijk in het jaar 1644 10/20 December, - en zijn de volgende kinderen door mij

gedoopt en naar mijne vorige en oude wijze opgetekend geworden, gelijk uit ommestaande bladzijde volgt, en is dit alles in de kerk van St. Sebastiaan te Oppenheim geschied, omdat te Nierstein, wegens de onveiligheid, het wonen onmogelijk was.

Nota bene.

Dit boek is mij eerst in Augustus des jaars 1647 door de heer Franciskaner weer ter hand gesteld -wegens allerhande voorgewende oorzaken, zonder twijfel echter met de heimelijke hoop, zich daarmede nog in de pastorie te handhaven en weer in het ambt te komen; waarom ik in die tussentijd tot nu toe de mededeling van een en ander in een extraordinair boekje heb moeten schrijven, dat mij bij de Spaanse plundering in bovengenoemd jaar ontruikt is geworden, en waarvan ik slechts een stuk teruggevonden en hieronder opgetekend heb"".

Na twee inschrijvingen van December 1644 gaat hij dan voort:

"Anno 1645. De lijst van dit jaar is mij, uit oorzaak als hiernevens vermeld worden, door plundering ontnomen".

Ook in het register van de overledenen bericht hij nogmaals, hoe hij tegen het einde des jaars 1644 uit zijn ballingschap weer tot de kerk te Nierstein gekomen is en te Oppenheim in de Sebastiaanskerk de godsdienstoefeningen hield, omdat te Nierstein wegens de onveiligheid niemand wonen kon. Bij het eerste Avondmaal, dat hij in genoemde kerk weer bediende, kwamen zich allerlei lieden, zowel uit Nierstein als van elders, ja zelfs soldaten aanmelden.

Uit bovenstaande aantekeningen van Hartung zien wij, dat aan de verschrikkingen van de oorlog nog geen einde gekomen was, en ook allerlei plotselinge wendingen van de krijgskans herhaaldelijk de rust verstoorden. Turenne had in het voorjaar van 1647 zijn winterkwartieren aan de Rijn verlaten. Zijn soldaten, door allerlei brandschattingen overal gevreesd, werden op de voet gevolgd door de Spanjaarden en plunderden in deze streek op de ongelooflijkste wijze. Ook Hartung verloor bij die gelegenheid zijn nauwelijks teruggekregen have. Kort daarna, in Juli 1647, veroverden de Hessen- Kasselse troepen de Palts. Ook zij, hoewel onder een beslist Gereformeerden opperbevelhebber staande, plunderden overal waar zij kwamen, zooals dit langzamerhand in de langdurige oorlogen als een bij het vak behorend gebruik door allen scheen aangenomen te zijn.

En zo leefde Hartung dan nog altijd, al was hij ook uit zijn laatste ballingschap teruggeroepen, als in een halve ballingschap, buiten zijn Gemeente. Maar toch scheen er reeds in de zomer van 1647 een straal van hoop op de weldra te sluiten vrede tussen al de donkere wolken van die bange en boze tijd door.

Hoofdstuk 10.

Huiselijke wederwaardigheden. De gede-Calviniseerde Heidelbergse Catechismus.

Tot dusver hebben wij slechts zelden een blik op Hartungs familiekring geslagen. Het overlijden van zijn trouwe wederhelft was niet de enige zware beproeving, die hem in zijn gezin trof. Er volgden later nog vele zware slagen, die hem diep troffen. Het was een talrijke kinderschaar, waarmede de Heere zijn huwelijk met zijn dierbare echtgenote Anna Elisabeth gezegend had. Met ruwe hand echter had de onverbiddelijke dood het gezin te Geinsheim doen slinken, alwaar Hartung drie zijner kinderen op het kerkhof laten moest.

De 19de December 1638 verloor hij te Oppenheim zijn lief dochttertje Anna Louisa, dat slechts drie maanden oud werd. Hij liet haar naar Geinsheim brengen en aldaar naast haar drie bij elkaar liggende zusters begraven, en schreef dienaangaande in het dodenregister van Nierstein : "dat het nu, tot roem des Heeren, het vierde aldaar is". Dat "tot roem des Heeren" is de taal des geloofs, dat in alle tegenspoeden des levens zich daarmee troost, dat al de haren onzes hoofds geteld en al onze voetstappen van eeuwigheid reeds bepaald zijn, zodat dengenen, die God liefhebben, alle dingen moeten medewerken ten goede, en zij, in de Heere stervende, overwonnen hebben alle beproevingen van deze tijd.

Uit zijn eerste huwelijk moet nog een dochter genoemd worden, Anna Clara, die wij later nog ontmoeten zullen. Een jaar na de dood zijner echtgenote trad Hartung wederom in het huwelijk met een Godvrezend meisje, Eva Verekens, de achtergebleven dochter van Jakob Verckens, in leven burger van de keurvorstelijke stad Kreuznach. Hun echtvereniging werd zonder enig opzien op een van de laatste dagen van de maand Januari 1645 te Oppenheim gevierd. Dit huwelijk werd met drie dochters gezegend: Martha Maria, in December 1645 geboren; Maria Martha, in Mei 1648 geboren; en Anna Eva, in Januari 1652 ter wereld gekomen. Zoons heeft Hartung niet gehad.

Hoewel de kinderen een gave Gods zijn, bezwaarden zij in de toenmalige donkere oorlogstijd het buitendien toch reeds zo moeitevolle leven. Aan openbaar onderwijs op de scholen was destijds zoowel in de dorpen en de kleine plattelandsstadjes van de Benedenpalts als van de naburige landen nauwelijks te denken. De meeste Gereformeerde "schooldienaars", zoals men de onderwijzers - gewoonlijk kandidaten tot de heilige dienst - noemde, waren voor de Spanjaarden gevlucht. Onbeschaafde en onontwikkelde Roomsens trachtten zich hier en daar in hun plaatsen in te dringen. Vooral de leden van die monnikenorden, welke onder de bescherming van de Spaanse wapenen stonden, benevens die, welke de Franse legers volgden, belastten zich nu in de grotere plaatsen met het onderwijs van de jeugd. Dat zij daarbij ijverig voor het Roomse geloof werkten, is te begrijpen.

Oppenheim, dat vóór de oorlog zulke voortreffelijke scholen bezat, en daarbij de door de ganse Gereformeerde wereld bekende boekdrukkerij en uitgeverszaak van Hieronymus Galler, had door het woeden van de krijg al deze voordelen verloren. Wie kinderen had en enigmate met kundigheden bedeed was, onderrichtte zijn kroost zelf, wilden hij het niet, zoals destijds zo ontelbaar velen deden, zonder onderricht laten opgroeien of door Roomsens laten onderwijzen. En op welk een sluwe Jezuïtische manier dezen daarbij te werk gingen, zou Hartung op zekeren dag ervaren, toen hij het

waagde, zich naar Nierstein te begeven, om in die gedeeltelijk uitgestorven plaats naar gemeenteleden om te zien.

Tot zijn verbazing vond hij daar in een huis een boekje, waarvan alle Gereformeerde predikanten, als van het grofste Jezuïtische maaksel, een afschuw hadden, namelijk de in het jaar 1624 te Heidelberg door de Jezuïet Johannes Andreas Coppenstein uitgegeven "OnCalvijnsse Heidelbergse Catechismus, ge-deCalviniseerd en tot het Rooms-katholicisme bekeerd".

Enige aanhalingen mogen voldoende zijn om de geest van dit boek te kenschetsen.

Het Antwoord op de 29e Vraag van de Heidelbergse Catechismus luidt: "Daarom (d. i. Daarom wordt de Zoon Gods Jezus genaamd), dat Hij ons zalig maakt van onze zonden, al wilden wij niet; en dat bij geen anderen dan de één God de enige, oneindige zaligheid te zoeken noch te vinden is, zonder evenwel aan de voorbede van de heiligen iets af te doen".

Zo wordt bij Vraag 54 geleerd, dat Christus zijn Kerk ververzamelt "onder een zichtbaar hoofd op aarde, de Roomse Paus, en dat ik van haar een levend lid kan en moet zijn, en naar ik hoop eeuwig blijven zal".

Bij Vraag 80 wordt van de mis gezegd, dat zij "in de grond van de zaak niets anders is dan een onbloedige herhaling van het enige bloedige offer van Jezus Christus en een gebenedijde [vruchtbare] godsdienstoefening".

Op zodanige wijze worden ongemerkt door de gehele Catechismus - en zulks zoveel mogelijk met behoud van de tekst van de Heidelberger - de dwaalleringen van Rome binnengesmokkeld. Velen zijn daardoor in die dagen van verwarring van de Kerk van Christus afgetrokken.

Op zijn vraag, hoe deze Catechismus hier gekomen was, vernam Hartung, dat de vader des huizes in de dagen zijner jeugd, gedurende de jaren 1627 en 1628, door zijn ouders van tijd tot tijd naar de school van de Roomse schoolmeester gezonden was, gelijk ook de weduwe van de voormalige Niersteiner predikant Petrus Trepper gedaan had, van wie destijds twee kinderen deze school bezochten. Wat nu de door Coppenstein uitgegeven Catechismus betrof, was hij destijds onvoorwaardelijk genoodzaakt geweest die te leren, maar had er sedert die tijd ook niet verder over nagedacht. Er bestond toch in de grond van de zaak niet zo'n groot onderscheid tussen de Rooms-katholieken en de Gereformeerden godsdienst.

Aan deze woorden kon onze Hartung gevoelen, hoe verderfelijke ook in geestelijk opzicht de langdurige oorlog op de mensen gewerkt had. Alle vaste grondbeginselen, heilige overtuigingen en betere gevoelens werden bij een menigte mensen, die wij gewoonlijk met de uitdrukking "burgerlijk achtbaar" aanduiden, als 't ware weggevaagd. Alleen wat ogenblikkelijk voordeel kon aanbrengen, had bij de grote meerderheid nog waarde.

Met al de gloed zijner welsprekendheid poogde Hartung dezen man van zijn verkeerde zienswijze te overtuigen. Toch had hij daarbij waarlijk geen licht werk! "Er zijn toch zoveel vragen van de Heidelberger, die in deze Catechismus precies zo luiden als zij achter in ons kerkboek staan", merkte de man op.

"Dat vermindert in geen enkel opzicht het gevaarlijke karakter van die Catechismus", antwoordde Hartung, "want het komt bij onze dierbare Heidelberger vóór alle dingen daarop aan, dat degenen, die daaruit anderen onderwijzen, hem ook juist en naar waarheid uitleggen, en niet naar hun eigen meningen, welke zij er in leggen. Want zo iemand spreekt, zegt de Apostel, die spreke als de woorden Gods, en Paulus leert ons duidelijk in Kor. 16 : 17 en 18: "En ik bid u, broeders! neemt acht op degenen, die tweedracht en ergernissen aanrichten tegen de leer, die gij van ons geleerd hebt; en wijkt af van dezelve, want dezulken dienen onzen Heere Jezus Christus niet, maar

hun buik: en verleiden door schoonspreken en prijzen de harten van de eenvoudigen." Het boek van Coppenstein nu is een uiterst laaghartige vervalsing van de Heidelbergse Catechismus."

Toen eindelijk de man er zich op beriep, dat het boek niets kwaads, maar slechts goede werken van de mens eiste, gepaard met Godsvrucht en vroomheid, vroeg onze predikant: "Hoe zijt gij rechtvaardig voor God?" en lichtte hem nu het Antwoord toe, dat de Catechismus op deze grote vraag geeft, bovenal wat "een oprecht geloof in Jezus Christus" is, en dat de waarlijk Godvrezende daaraan te kennen is, dat hij inziet, hoezeer hij nog steeds tot alle boosheid geneigd is, maar dat, ondanks alles, "God, zonder enige mijner verdiensten, uit loutere genade, mij de volkomen genoegdoening, gerechtigheid en heiligheid van Christus schenkt en toerekent, evenals had ik nooit zonde gehad noch gedaan".

Bij zijn vertrek beloofde hij, hem bij de eerste gelegenheid de beste het uitstekende werk van de voormalige Herbornse professor Johan Jakob Hermann te zullen zenden, getiteld: "Redding van de Christelijke Katholieke leer, welke in de Heidelbergse Catechismus vervat is", welk werk hij tegen Coppenstein in het jaar 1627 onder de verdichten naam Johannes Horenbaehianus had uitgegeven.

Hoofdstuk 11.

Een zonnestraal is een donkere tijd.

Hoe moeilijk de tijden ook waren, toch ontbrak het onzen Hartung en de zijn niet aan ogenblikken van vreugde en bemoediging. Zo'n zonnestraal te midden van de donkere dagen, die hij beleefde, was de in Juni 1645 gesloten verloving zijner dochter Anna Clara met de predikant Kasper Martinius te Wenings bij Birstein, en het in 1646 daarop gevolgde huwelijk. Hartungs naam had bij de graven van Isenburg nog altijd een goede klank. Graaf Willem Otto, wie het gewest Birstein na de verdeling van de nalatenschap zijns vaders Wolfgang Ernst ten deel gevallen was, was met de dochter van graaf Albert van Hanau-Münzenberg, gravin Katharina Elisabeth, in het huwelijk getreden. Deze zocht omstreeks het jaar 1643 een kamenier. Haar gemaal deed zelf bij Hartung onderzoek, of hij een zijner dochters voor de vervulling dezer betrekking zou kunnen krijgen.

Op deze wijze kwam de destijds twintigjarige Anna Clara aan het hof te Birstein, alwaar zij na verloop van enige tijd door haar stil en bescheiden voorkomen de aandacht van bovengenoemde predikant op zich vestigde. Kasper Martinius was een zoon van de in 1656 in ballingschap gestorven Büdinger hofprediker en inspector Koenraad Martinius, geboortig uit de Neder-Saksische stad Stade bij Hamburg, waaruit hij indertijd wegens zijn Gereformeerde belijdenis verdreven was geworden. Deze ook als schrijver uitmuntende man, gehuwd met een dochter van de gewezen inspector Adam Hertzog te Hanau, had bij wijlen graaf Wolfgang Ernst in hoge eere gestaan. Zijn zoon Kasper was 14 jaren lang, tot aan het overlijden van de Graaf, als page bij hem in dienst. Het gymnasium te Bijdingen, een stichting van genoemde Graaf, was gedurende de oorlog hoe langer zo meer achteruitgegaan, en onder de Darmstadtse heerschappij opgeheven.

Na de voorafgaande opleiding, die Kaspar Martinius een tijd lang op dat gymnasium en door het onderwijs van zijn vader genoten had, arbeidde hij, toen zijn vader overleden was, door eigen studie verder zelf aan zijn ontwikkeling, gelijk hij in een brief mededeelt: "Na het afsterven van mijnen lieve vader zaliger, heb ik mij verstout, om, door een bijzondere begeerte daartoe aangespoord, een geruime tijd tot mijn eigen stichting en lering in de mij nagelaten boeken en handschriften, zoveel ik door Goddelijke bijstand vermocht, te lezen en te studeren, waardoor ik toen zó krachtig ben opgewekt, dat ik een innerlijke lust en begeerte tot het predikambt heb gekregen; hoewel de arbeid zeer zwaar, de kennis diep, het leven kort en onze natuur zwak is, en ik daarbij van zeer slechte hoedanigheden, in kunsten en talen onervaren was, welke gebreken mijn onwaardigheid en mijn onvermogen mij recht voor ogen stelden en mij van zodanig voornemen ganselijk dreigden af te houden, verzamelde ik al mijn moed en zeide ik met David al zuchtende: "Och Heere! troost mijn ziel!" Want de Heere God heeft immers de schat van Zijn hemelse wijsheid in aarden en gebroken vaten verborgen, heeft zich ook uit de mond van de jonge kinderen lof toeberoid, sterkt onze zwakheid en schraagt door Zijn trouw bijstand al diegenen, die Zijn werk vlijtig verrichten en zich als getrouwe rentmeesters in Zijn huis willen gedragen. Ik zeg met de heilige Bernhardus: "Toen ik niets van God afwist, onderrichtte Hij mij; toen ik dwaalde, bracht Hij mij weer op de rechte weg "

Met trouwe genegenheid trok de inspector Oraeus te Hanau zich zijn lot aan; hij trachtte Martinius' eigen studie in de theologie, waarmede deze zich twee jaren lang, in 1641 en 1642, onafgebroken bezighield, te leiden, en verschaftte hem ook de

gelegenheid tot oefening in het prediken op de kansels in enige plattelandsgemeenten van het graafschap Hanau.

Toen nu de sequestratie van de Isenburgse landen opgeheven werd, en de graven van Isenburg in het jaar 164:1 weer uit de verbanning terugkeerden en opnieuw de regering over hun landen aanvaardden, wendde Martinius zich tot graaf Willem Otto, die te Birstein woonde, en verzocht hem om een predikantsplaats.

De 24^e Juni van het jaar 1645 ontving hij eindelijk een aanstelling als zodanig te Wenings, een op twee uur afstand van het dorp Birstein gelegen plattelandstadje. Onder de predikers, die hier in de bediening van het Goddelijk Woord gearbeid hebben, munt Martinius als de oorspronkelijkste uit.

Zijn huwelijksvereniging met Anna Clara Hartung zou echter niet zo spoedig voltrokken worden. De achterklap en de nijd speelden in die ontaarde tijden een grote rol. Vooral aan de kleine hoven werden allerlei intrigues gesponnen. Zo werd dan door het overige grafelijk dienstpersoneel eensklaps aangaande de arme verloofde van Martinius het gerucht verspreid, dat zij in ongeoorloofde betrekking tot een kamerdienaar stond. Ook haren beminde kwam dit ter oren, en reeds wilde hij zijn verloving verbreken, toen de Graaf zelf in zijn edelmoedigheid zich het lot van de zo zwaar belasterde aantrok, de totale ongegrondheid van de geruchten bewees, en daarna in een eigenhandig schrijven haar vader om toestemming tot de echtelijke verbintenis zijner dochter met Martinius verzocht.

Hartung, die destijds te Frankfort vertoefde, antwoordde de Graaf onder dagtekening van de 30^e Juli 1646 toestemmend, waarbij hij de hoop uitsprak, dat Martinius zich beijveren zou om de voetstappen van zijn in de Heere ontslapen vader te drukken, wiens geleerdheid, voortreffelijke leer en Godzaligheid des levens hem uit vele mondelinge en schriftelijke mededelingen nog wel bekend zouden zijn.

Martinius betuigde hierop in een schrijven uit Büdingen, waar hij zich juist wegens familieomstandigheden bevond, onder dagtekening van de 11^e Augustus 1646 met de meeste onderdanigheid zijn dank aan de Graaf.

Enige weken later werd het huwelijk te Birstein voltrokken, in allen eenvoud, zoals trouws door de drukkende tijdsomstandigheden gevorderd werd. De toenmaals het ganse district Reichenbach bedienende predikant Johannes Eberliard Leurelius te Birstein had Hartung toegestaan, de huwelijksband te sluiten.

Niet dan met diepe ontroering en onder het storten van tranen kon hij de vraag van de Keurpaltsische Agenda, die door de kerkordening van graaf Wolfgang Ernst van het jaar 1598 ook hier te lande ingevoerd was, uitspreken:

"Gij, Kasper Martinius, bekent hier vóór God en zijn heilige Gemeente, dat gij genomen hebt en neemt tot uwe wettige echtgenote en huisvrouw Anna Clara Hartung, hier tegenwoordig, en belooft, haar nimmermeer te verlaten, haar lief te hebben en getrouwelijk te onderhouden, gelijk een getrouw en Godvrezend man zijner vrouw schuldig is; dat gij ook heiliglijk met haar leven wilt, haar trouw en geloof zult bewijzen in alle dingen, naar het "Woord Gods en Zijn heilig Evangelie?"

En toen hij nu, na het "ja" van de ondervraagde, zich tot zijn dochter wendde, zeggende:

"Gij, Anna Clara Hartung, bekent hier voor God en zijn heilige Gemeente, dat gij hebt genomen en neemt Kasper Martinius tot uw wettige man, en belooft hem gehoorzaam te zijn, en hem te dienen en te helpen, hem nimmermeer te verlaten, heiliglijk met hem te leven, hem trouw en geloof in alle dingen te bewijzen, gelijk een vrome en getrouwe huisvrouw haren wettigen man schuldig is te doen, naar het Woord Gods en Zijn heilig Evangelie", en hij na

haar jawoord hun beider handen in elkaar legde en deze woorden sprak: "De Vader van de barmhartigheid, Die u door zijn genade tot dezen heiligen staat des huwelijks geroepen heeft, verbindt u lieden met rechte liefde en trouw, en geve u Zijn zegen!" - toen kon hij in de overstelping zijner gevoelens ternauwernood het "Amen!" nog uitspreken.

Het was dan ook zijn eerste dochter, die in het huwelijk trad, het evenbeeld van haar in de Heere ontslapen moeder, - zijn eerste getrouwde dochter, voor welke deze ure een zo beslissende voor haar verder leven zou zijn.

Een arme schoonzoon had Hartung in Kasper Martinius gekregen. Deze toch bezat niets; zijn moeder bestuurde destijds, wegens de tijdsomstandigheden, in het huis, dat haar behoorde in de stad Büdingen, als een arme weduwe de meisjesschool. Maar wie was toen niet arm? Zelfs de grafelijke familie te Birstein zuchtte onder de algemeen druk van de oorlog, kon geen belastingen van de onderdanen innen, en moest zich uitsluitend met de opbrengsten van de door haar geplante boomgaarden en andere dergelijke inkomsten, behelpen. Daarom kon de Gravin slechts enige eenvoudige dingen aan de dochter van Hartung als uitzet meegeven. Nog minder kon haar vader haar ten geschenke geven. Men beoefende in die dagen de uiterste soberheid, en trachtte zich zo goed mogelijk in de omstandigheden te schikken. Liefde tot elkander en het levendige vertrouwen des geloofs, dat Hij, Die de vogelen des hemels voedt, ook voor hen zorgen zou, was het goed, hun van God door Zijn Woord en Zijn Geest gegeven, dat zij in ere meenamen.

Haar vader begeleidde hen naar hun hoogst eenvoudige pastorie te Wenings. De gesloten verbintenis was inderdaad een ware lichtstraal voor hem en de zijn in die donkere dagen. Martinius was trouws een wakker, oprecht en getrouw dienaar des Heeren. Toen Hartung uit Wenings vertrok, drukte hij, met de vurigste wenssen voor hun welzijn, en hen in de bescherming des Almachtigen aanbevelende, hen beiden aan zijn vaderhart.

Onder menigerlei gevaren en langs vele omwegen keerde Hartung uit Büdingen naar de zijn terug. Hij reisde door de anders zo schone Wetterau, waar echter thans de hongersnood op de vreselijkste wijze woedde, doordien de Beierse krijgslieden omstreeks de oogsttijd al de vruchten van de landerijen van de bewoners weggenomen hadden. Toen hij; aan de avond van de eerste dag het eerste Hanausche dorp, Markoebel geheten, naderde, schrikte hij niet weinig, toen hij eensklaps op weinige schreden afstand een ontelbare menigte lichten zag flikkeren. Al was hij ook als gereformeerd Christen vrij van bijgeloof, toch kwamen er allerlei angstige gedachten over dit verschijnsel bij hem op. Dat hij de in deze streek vooral in het najaar veelvuldig voorkomende dwaallichten voor zich had, daaraan dacht hij in het geheel niet. Vermoeid en afgemat klopte hij aan de deur van de pastorie aan, om er huisvesting te vragen. Maar vruchteloos! Er kwam niemand. Eindelijk vertoonde zich een hoogbejaard, door ontbering en ouderdom gekromd moedertje uit de buurt, van wie hij vernam, dat de predikant, die hem door zijn werkzaamheid in het Hanausche bekend was, Jolian Willem Heupel, verscheiden weken geleden met de zijn voor de keizerlijken naar Hanau was gevlucht.

Hartung achtte liet daarom geraden, onder bescherming van de duisternis van de aanbreekende nacht naar Hanau te trekken, waar hij door de poortwachter als een Gereformeerd geloofsgenoot en predikant, die zich op enige invloedrijke, hem bekende inwoners van de stad beroepen kon, gelukkig binnengelaten werd.

De volgende dag zette hij zijn reis voort, en zo kwam hij eindelijk tot vreugde van de zijn behouden te Frankfort aan.

Hoofdstuk 12.

De jaren 1647-1650.

Zoals wij uit het voorafgaande Hoofdstuk vernomen hebben, bevond Hartung zich met zijn gezin in de zomer en de herfst van het jaar 1646 te Frankfort, waarheen hij voor de plunderende keizerlijke troepen gevlucht was. Het verblijf van de familie in deze vrije Rijksstad duurde waarschijnlijk tot het begin van 1648, dewijl ook in 1647 nu deze dan gene veldheer met zijn soldaten de Rijnlanden verontrustte. Vele verjaagde en gevluchte familiën hadden destijds in Frankfort een wijkplaats gevonden, hoewel de Magistraat aldaar ongaarne Gereformeerde vluchtelingen binnen de muren van de stad zag.

Intussen had Hartung in het naburige graafschap Hanau een predikantsplaats trachten te bekomen. Dientengevolge werd er hem een aangeboden in het dorp Nauheim, de thans zo beroemde badplaats, tussen Giessen en Frankfort gelegen, die door de staatkundige verwickelingen van het jaar 1866 aan het groothertogdom Hessen is ten deel gevallen. Reeds stond hij op het punt om daarheen te trekken, toen de keizerlijke oorlogsbenden hem zulks weer onmogelijk maakten, zoals uit een beschikking van de Regeringskanselarij van graaf Frederik Casimir van Hanau, gedagtekend de 19^e Januari 1648, blijken kan.

"Aan de predikant Hartung", heet het daarin, "moet op zijn aangaande de pastorie te Nauheim ingekomen schrijven geantwoord worden, dat het hem vrijstaat, zijn vertrek naar Nauheim óf te bespoedigen, óf er nog zo lang mede te wachten, tot de keizerlijke troepen weer afgetrokken zijn."

Doch de Heere had het anders beschikt, dan Hartung dacht. Hij zou ook verder voor de dienst van de Kerk in de Keurpalts behouden blijven. En wat de Heere bepaald heeft in Zijn raad, dat voert Hij ook uit, al liggen er nog zoveel onmogelijkheden en hinderpalen in de weg, en al trachten nog zoovele vijanden het te beletten, ja al heeft ook het eigen vlees nog zoveel bedenkingen en jamaars. "Vreest niet", roept Hij dan Zijn knechten toe, "de smaadheid van de mens, en voor hun smaadredenen ontzet u niet, want de motte zal ze opeten als een kleed." (Jes. 50 : 7 en 8.)

In de maand Maart van het jaar 1648 was er in de toestand van de Protestanten aan de Rijn een gunstige verandering gekomen. De Zweedse bevelhebber Gustaaf Wrangel begaf zich met zijn troepen, die opnieuw van paarden voorzien, en met 1000 Hessische cavaleristen versterkt waren, over Kassel en de Vogelsberg naar de Main, en verenigde zich de 23^e Maart met Turenne, onder wien 8000 merendeels Duitse soldaten dienden.

Nu was de weg voor Hartung en de zijn naar de Rijn gebaad, en met blijdschap maakten zij daarvan gebruik en keerden zij, na vele moeilijkheden doorworsteld te hebben, naar de Keurpalts terug. Daar echter de doortrekkende plunderende en brandschattende troepen het platteland onveilig maakten, konden zij ook thans nog niet in een open plaats als Nierstein wonen, maar moesten zij weer hun verblijf te Oppenheim vestigen.

Daar werd onze Hartung op zekeren dag in de maand Juni van het genoemde jaar door een bode een schrijven van graaf Johan Lodewijk van Isenburg, gedagtekend uit Offenbach de 14^e Juni 1648, ter hand gesteld, meldende, dat de onderdanen in de beide Isenburgse Gemeenten Langenselbold en Langendiebach de Graaf hadden verzocht, om Hartung als hun n zielverzorger aan te stellen.

Uit een daarbij gevoegd schrijven van zijn broeder Georg Fredcrik, - die kort te voren als ambtsbestuurder te Langenselbold was aangesteld, nadat hij vroeger in dienst van jonker Campsen aan de Bergstraat gestaan had, - kon hij zien, hoe het met de bezoldiging aldaar gesteld was.

Met blijdschap bespeurde Hartung de liefdevolle zorg van zijn broeder, die deze mensen blijkbaar tot hun verzoek aan de Graaf had aangespoord. Toch had hij allerlei bedenkingen, die hij in het volgende schrijven aan genoemden Graaf uitspreekt:

"Gods genade en zegen!

Hoogwelgeboren genadige Graaf en Heer!

Het hoogst aangename schrijven van Uwe Grafelijke Genade betreffende de vacante predikantsplaats Selbold en Langendiebach heb ik met de onderdanigen, altijd dankbaren en verschuldigde eerbied van mijn gebed, dat ik, ook afgezien hiervan, voor Uwe Grafelijke Genade en al derzelver hoge aanverwanten tot God opzende, in goede orde ontvangen, en ik zou ook gaarne dat beroep in onderdanigheid aannemen, zo niet eensdeels de onlangs door Gods zegen gelukkig afgelopen bevalling mijner vrouw, anderdeels de op mijne akkers bijna rijp geworden vruchten (waaruit ik voor het gehele jaar mijn inkomen trekken moet) mij zulks verhinderden.

Toch wil ik deze mij genadig toegezonden beroeping volgaarne en met onderdanige dank aannemen, en wel uiterlijk tegen St. Michaël, wanneer de veldvruchten merendeels ingezameld zullen zijn, ingeval beide Gemeenten zolang geduld kunnen hebben. Intussen kan ik niet nalaten, Uwe Grafelijke Genade onderdanig te verzoeken, de genadige schikking te maken, dat aldaar door behoorlijk aangestelde kerkmeesters en schouten de tienden vlijtig en getrouwelijk ingezameld en bewaard worden, opdat in vervolg van tijd een bedienaar des Woords zijn eerlijk inkomen moge hebben.

En naardien ik, genadige Graaf en Heer, sedert de aanvaarding van het predikambt, in het jaar 1620, tot geen dienst in de school meer ben aangewezen, en thans ook niet meer een van de jongsten ben, zodat het heen en weer lopen tussen beide plaatsen mij te moeilijk zou vallen, terwijl ik ook met mijn jonge vrouw en de zuigeling in deze gevaarlijke tijd mijn woning in Hanau zal moeten zoeken (hetgeen naar ik hoop, Uwe Genade de gemeenteleden genadiglijk te verstaan zal geven), zo wil ik mij tot zodanige werkzaamheid in de school, met uitzondering van de catechisatie op elke Zondag, niet verplicht achten.

Gegeven in alle haast te Oppenheim de 15de Juni 1648.

Van Uwe Grafelijke Genade de onderdanige en dienstvaardige, in de bediening van het Woord Gods aldaar (bij de Gemeente Nierstein aan de Sebastiaanskerk) herstelde dienaar: Joh. Hartung."

De inwoners van Langenselbold en Langendiebach wilden evenwel niet toestaan, dat Hartung de schooldienst van de hand wees en zijn verblijf in het versterkte Hanau vestigde, en deze bleef dus ook verder in zijn Oppenheimer toevluchtsoord.

De 29de October 1648 was, na de langdurige oorlog met zijn verschrikkingen, een vreugdedag, zowel voor de stad Oppenheim en haar bewoners als voor de Keurpalts; op die dag werd de tijding van de na jarenlange onderhandelingen op de 24de October 1648 tot stand gekomen *vrede van Munster* ruchtbaar.

Met al de klokken, die beschikbaar waren, werd uren lang geluid, vlaggen werden uit de torens van de kerken gestoken, met de veldstukken en geweren werden vreugdeschoten gelost, en op allerlei wijzen de luidruchtigste blijdschap aan de dag gelegd, want de mensen konden het zich bijna niet voorstellen, dat er nu werkelijk aan de oorlog een einde was gekomen. Zij vielen hier en daar op openbare plaatsen onder tranen van vreugde elkander om de hals. Vooral echter vonden de bedienaren van het Goddelijk Woord in de kerken, en ook onze Hartung, van harte dankbare toehoorders voor het Woord Gods, dat hun toeriep: *"Die in de woestijn dwaalden, in een weg van de wildernis, die geen stad ter woning vonden: zij waren hongerig, ook dorstig, hun ziel was in hun overstelpt. Doch roepende tot de Heere in de benauwdheid, die zij hadden, heeft Hij hen gered uit hun angsten; en Hij leidde hen op een rechten weg, om te gaan tot een stad ter woning. Laat hen voor de Heere zijn goedertierenheid loveu, en zijn wonderwerken voor de kinderen van de mensen"*. (Ps. 107 : 4-8.)

Met alle geestdrift zong men na de predikatie het Te Deum laudamus (d. i. *Heere God, U loven wij!*)

Met het sluiten van de Munsterse of Westfaalse vrede was echter nog geenszins aan alle nood een einde gekomen. Het duurde nog twee jaar, eer men er in slaagde de benden soldeniers, die zozeer aan hun handwerk gewoon waren, te bewegen om de Keurpalts te ontruimen en zich elders in krijgsdienst te begeven.

Bovendien was de verarming zó groot onder de weinige bewoners van de Keurpalts, die al de verschrikkingen van de oorlog overleefd hadden, dat zij nog dikwijls aan het nodigste gebrek hadden. Ook bij Hartung en de zijn was de nood van het dagelijkse leven nog niet geweken. Al was hem ook herhaaldelijk door bemiddeling van de in het geheim bestaande Vlaamse Gemeente te Keulen een broederlijke gave ter hand gesteld, geschonken door de geloofsgenoten in de Nederlanden tot leniging van de nood van de verdrevene en anderszins beproefde dienaren van de Gereformeerde kerken en scholen in Duitsland, - in de ballingschap te Frankfurt had hij bijna alles weer moeten uitgeven. Zijn verlegenheid werd nog groter, toen hij op zijn terugweg naar Oppenheim bij Kelsterbach door enige rondzwervende soldaten aangehouden werd en hun het overschot van zijn geld moest afgeven, om ongedeerd verder te kunnen trekken.

Zo was dan ook gedurende dat ganse jaar schraalhans bij hem keukenmeester, gelijk het spreekwoord zegt. Doch de Heere, Die tot hiertoe zo wonderbaar geholpen had, hielp ook verder, zodat het meel in de kruik niet werd verteerd en de olie in de fles niet ontbrak.

Veel zorg en moeite veroorzaakte onze predikant de mededeling, die zijn schoonzoon hem in het jaar 1649 uit Wenings deed toekomen, dat hij in een hevige strijd met de ambtman Hartlieb te Birstein geraakt was, dewijl deze - met voorbijgang van de kerkelijke tucht - over een dienstbode te Wenings, die zich aan het zevende gebod vergrepen had, met krenking van de rechten van het Presbyterium eigenmachtig wereldlijke straffen had uitgesproken. Toen Martinius zich daarover bij de Vorst des lands beklagde, ontstak de ambtman in grote woede tegen hem; en toen de predikant in Juli 1648 zich naar zijn moeder te Alzei, die bij haar dochter aldaar was gaan inwonen, begeven had, zonder vooraf om verlof daartoe te vragen, smeedde de ambtman daaruit een wapen tegen hem. Het smeulende twistvuur ontbrandde nu met grote felheid. De in de strijd des levens gerijpte, aan ervaringen van allerlei aard en aan kennis van het menselijke hart zo rijke Hartung gaf nu zijn wel wat te

lichtgeraakte schoonzoon de goede raad, het oordeel over zijn zaak aan het gehele Ministerie des lands te onderwerpen; want hij bemerkte al zeer spoedig, dat het hier een gewelddadig ingrijpen van de staatkundige overheid in de rechten van de Kerk betrof, welke krenking zij zich niet lijdelijk kon laten welgevallen. Inderdaad behoorde de ambtman tot die soort van ambtenaren, zoals er destijds in Duitsland zeer vele waren, die zich op alle mogelijke wijzen de heerschappij over Kerk en School en beider dienaren aanmatigden, waardoor het eindelijk zoover gekomen is, dat de Protestantse Kerken van Duitsland allengs in zo'n afhankelijke verhouding tegenover de Staat geraakt zijn, als waarin zij nog heden ten dage tot hun onberekenbare schade verkeren.

Dubbelhartige en valse broederen waren er destijds onder de Gereformeerde predikanten in Duitsland niet vele te vinden. Lieden van dat slag waren onder de druk destijds in de Roomse schaapskooi gevlucht. De weinige mannen, die nog als wachters op Sions muren stonden, hadden voor hun geloof met de bijstand des Heeren alles verdragen en gewaagd. Doch waar God de Zijn langs een weg van lijden en beproevingen leidt, daar maakt Hij hen ook ootmoedig, zodat zij in hun eigen ogen klein en gering worden en Hem beginnen te vrezen en te vertrouwen, daarentegen van zichzelf en andere mensen afzien.

De predikanten in het land van graaf Willem Otto vreesden dan ook niet voor de toorn van een machtig ambtenaar, ja zelfs niet voor die van hun Landsheer, die blijkbaar partij voor hem koos. In de reinste broederlijke liefde trokken al de ambtsbroeders zich het lot van Martinius aan.

"Onze medebroeder", zo schreven zij aan de Graaf, "heeft niet ten onrechte gemeend, dat hij hoogst gewichtige redenen heeft, om op zichzelf en op zijn kudde acht te geven, en naar des Heeren bevel en zijn door God hem opgelegde plicht zich aan de kerkelijke tucht van harte te laten gelegen liggen, gelijk het eerste gebod Gods in Ezechiël 33 zulks eist. Want zo ooit, dan is dit in dezen hoogst droevige tijd nodig, nu deze tucht bijna allerwegen óf geheel verdwenen óf zodanig verzwakt is, dat zij geen kerkelijke discipline met eer meer genoemd kan worden zo heeft onze broeder terecht groten ijveï aan de dag gelegd, opdat de zielen door hem niet verwaarloosd worden."

Wat de aan Martinius gestelde eis betreft, om de ambtman wegens zijn brief aan de Graaf verschoning te vragen, alsmede de bedreiging, dat men hem anders zou afzetten, dat hij nimmermeer de kansel zou mogen betreden, en dergelijke meer, achtten zij het veeleer nodig, dat hij beschermd werd, anders zou het Ministerie en Gode smaad en schande aangedaan worden.

Dit schrijven miste bij de Graaf zijn uitwerking niet. Hij zag het onrecht in, dat Martinius was aangedaan, maakte aan alle verdere onderhandelingen een einde, en liet hem ongehinderd zijn ambtsbediening vervullen, waarover Hartung zich van harte verheugde.

Intussen was keurvorst Karel Lodewijk van de Palts in zijn landen teruggekeerd. Een zijner eerste maatregelen tot herstel van Kerk en School was de wederoprichting van de kerkenraad te Heidelberg, de 12^e December 1649. Nauwelijks was deze kerkelijke autoriteit weer in ambt en waardigheid hersteld, of zij begon de vacante predikants- en onderwijzersplaatsen weer te bezetten. Vóór de tijd van de vervolging van de Gereformeerde dienaren van kerken en scholen, en vóór het tijdperk van regeringloosheid, dat tegelijker tijd aanbrak, telde men ongeveer 350 Gereformeerde predikers in de Palts. Thans vond men er 15 op de rechter en 22 op de linker Rijnsoever, die zich daar slechts met grote moeite, onder bescherming van de

Zweedsclie wapenen, konden handhaven. Alle overigen waren naar het buitenland gevlucht, de meesten naar Zwitserland en de Nederlanden, waar zij nieuwe bedieningen aanvaardden. Omstreeks 54 van hun waren nog in leven, die thans weer tot hun n vroegere werkring terugkeerden. Tot dezen behoorde ook onze Hartung, die nu eindelijk, met vurige dank jegens de Heere, in het voorjaar van 1650 met de zijn naar zijn geliefd Nierstein mocht terugkeren, om er nu niet weer uit verdreven te worden.

De toestanden, die hij er vond, waren echter zeer beklagenswaardig. Verlatenheid en verval grijsden hem allerwegen aan in huis en hof. De eenmaal zo sterk bevolkte marktplaats, met haar bekoorlijke ligging, omzoomd door lachende heuvels, die kostelijken wijn voortbrachten, bood nu, zowel in- als uitwendig, en waar men ook de voet zette, de treurigen aanblik van een puinhoop.

Langzamerhand echter keerde deze en gene familie terug, en repton zich weer vlijtige handen, zodat na verloop van jaren weer verscheiden huizen verrezen waren en de wijngaarden weer hun heerlijke vrucht droegen, welker sap het hart des mensen vrolijk maakt.

Hoofdstuk 13.

Christoffel Molitor.

Reeds in het jaar 1652 kon men in de Keurpalts uit kerkelijk oogpunt weer van geordende toestanden spreken, zij het ook, dat in stoffelijk opzicht het land nog de ganse eeuw door uit de wonden bloedde, die het door de langdurige krijg bekomen had, ja zelfs tot op de huidige dag in vele streken van Duitsland de sporen van die oorlog nog niet zijn uitgewist. Wat rechter aan de wederopbouw van het jammerlijk vervallen kerkelijk leven hier te lande het meest bevorderlijk was, dat was de goede, zuivere leer van de Gereformeerde Kerk, die in onze dagen ongelukkigigerwijs zo dikwijls, zonder enige rechte kennis omtrent die leer, als dode orthodoxie wordt geminacht.

Tegenwoordig, nu er ten aanzien van de leer op de meeste plaatsen willekeur heerst, poogt men tevergeefs door allerlei verenigingen en zogenaamde Christelijke werkzaamheden, door majestueuze bedehuizen, kerkmuziek en al dergelijke dingen meer, de breuken des lands te genezen, "want het wankelt". (Zie Ps. 60 : 4.)

Ja vruchteloos is dat pogen, want het geldt ook hier: "Tot de Wet en tot de Getuigenis!" Zonder het Woord moet alles jammerlijk te gronde gaan. Hoofdzaak is, dat er trouwe predikers in het land zijn, die het Woord Gods geloven en onderwijzen, en het zuiver prediken. Dat was in die tijd het geval.

Ook het naburige Oppenheim ontving, nadat de oude predikant Lang in het jaar 1652 gestorven was, wederom een even waardige zielenherder in de persoon van Filips Constantijn van Eisen, vroeger predikant te Sonsbeck en laatstelijk te Rees, en in don Bovenpaltser Johan Georg Müller, een waardige diaconus of tweede predikant.

Eisen, die vroegtijdig stierf, werd als inspector opgevolgd door Jakob Zaunius. In het jaar 1654 werd als tweede predikant te Oppenheim beroepen Christoffel Molitor of Müller, geboortig uit Herborn, die op de 18^e September van hetzelfde jaar, te gelijk met de jonge diaconus Johan Jakob Löffler, een zoon van de Elberfelder predikant van die naam, door de inspector Zaunius, onder bijstand van Hartung en van een anderen

in de nabijheid wonende ambtsbroeder, plechtig tot zijn dienstwerk bij de vergaderde Gemeente werd ingeleid.

In zijn predicatie verhaalde Molitor, een bijna zeventigjarig grijsaard met zilverwitte haren en een eerwaardig voorkomen, onder diepe ontroering en met de innigste dank aan God, Die ook hem uit zo menige nood gered had, wat hij gedurende de lange, kommervolle tijd, die nu gelukkig weer achter hem lag, ter oorzaak van de Gereformeerde belijdenis had moeten uitstaan.

Nadat hij verscheiden jaren aan het paedagogium zijner geboortestad Herborn en te Siegen als leraar werkzaam geweest was, had de Heere God hem in zijn genade in het jaar 1617 aan de school te Hamm in Westfalen doen beroepen, maar reeds een jaar later zijn vurige wens, om Hem in Zijn wijngaard als een verkondiger des Woords te mogen dienen, vervuld, doordien Hij hem als predikant naar Nordenstadt leidde, in het sedert 1608 aan landgraaf Maurits van Hessen-Kassel toebehorende gebied van Eppstein.

Behalve Nordenstadt bevonden zich in de toenmalige tijd nog als hoofdplaatsen en grote Gereformeerde Gemeenten binnen deze heerlijkheid: Wallau, Eppstein, Lorsbach, Langenhain en Oberliederbach. Zeven jaar was Molitor aldaar werkzaam in de bediening van het leeraarsambt.

Toen echter in het jaar 1624 deze heerlijkheid aan landgraaf Lodewijk van Hessen-Darmstadt overging, werden al de dienaren van Kerk en School onbarmhartig verdreven.

"Toen moest ik", zeide Molitor, "nadat ik tot hiertoe met betraande ogen al de ellende van de oorlog bij ervaring had moeten leren kennen, en allerlei verlies had moeten lijden, nu ook nog veel hardere dingen ondervinden: ik werd met vrouw en zes kleine kinderen uit het land gejaagd en van de ellende prijsgegeven, terwijl ik niets anders medenam dan dit witte stokje. Dat was evenwel nog geen ellende genoeg, want toen de Doorluchtigste Vorst en Heer, landgraaf Maurits, mijn Genadigste gebieder, mij enige maanden later wederom goedgunstig een bediening schonk, en wel te Bürstatt in liet nedergraafsohap Catzenelnbogen, bij Langenschwalbach gelegen, verjoeg de landgraaf van Darmstadt mij andermaal ter oorzaak van de zuivere leer van Gods heilig Woord, zodat hij mij in de tijd van drie jaar tot tweemaal toe uit mijn dienstwerk ontzette, en mij nu met dit witte stokje wegjoeg met mijne vrouw en zeven kleine kinderen, éénig en alleen omdat ik ongezind was, mijn hoofd onder het Lutherse juk te buigen."

Met erkentelijkheid verhaalde hij, hoe nu de broeders te Keulen en te Wezel met rijke gaven van de broederliefde zich over hem ontfermd hadden, en hem al spoedig weer een onderkomen als leraar in de wijsbegeerte te Herborn ten deel gevallen was. De grote nood van de hogeschool aldaar in die jaren, toen verscheiden harer professoren te haren behoefte collectereizen langs de Beneden-Rijn en door de Nederlanden ondernamen, had hem echter na verloop van weinige jaren genoodzaakt, een aanstelling tot predikant, verbonden met het inspectoraat, te Kirchberg op de Hunsrücken, in de Keurpalts gelegen, aan te nemen.

Maar ook daar vonden de ruwe stormen dier dagen hun weg, toen, na een kortstondige rust onder Zweedse bescherming, Gallas, de keizerlijke veldheer, in het jaar 1635 met zijn totaal verdierlijkte oorlogsbenden de Palts verwoestte.

Er was toen ternauwernood meer een decreet nodig, zoals dat, hetwelk de 1^e November van het genoemde jaar werd uitgevaardigd, bevelende dat alle Calvinistische en Lutherse predikanten, met hun vrouw, kinderen en dienstdoden,

moesten uit het land gebannen worden. De zucht tot zelfbehoud verdreef hen reeds, wanneer zij zich niet wilden blootstellen aan pijniging, verkrachting en een wreedaardige dood. Molitor vluchtte met de zijn naar de Nederlanden, het land, dat destijds op zo vriendelijke wijze al de verjaagden dienaren Gods uit de Duitse landen, met name de Gereformeerden Paltsers, Hanauers, Nassauers, Solmsers e. a. een broederlijke hulp en huisvesting verleende. Hij werd hier benoemd tot rector aan de school te Zutphen.

"Zo zorgde de Heere, die rijk aan genade is, voor zijn armsten en onwaardigsten dienaar", - dus betuigde Molitor met diep ontroerde stem voor de met gespannen aandacht naar hem luisterende vergadering, - "en schonk Hij mij en de mijnen een tweede vaderland, in een tijd, toen de Duitse landen in de grootste nood verkeerden. En welk een broederliefde ik daar genoten heb, en aan al de deelgenoten mijner ballingschap heb zien bewijzen, dat kan ik met mijn gebrekkig woord niet genoegzaam roemen. De Heere zegene onze Nederlandse broeders en hun late nakomelingen overvloedig voor alles, wat zij ooit aan ons, arme verdreven lieden, gedaan hebben, naar Zijn woord: "Voor zooveel gij dit één van deze Mijn minste broeders gedaan hebt, zo hebt gij dat Mij gedaan". (Matth 25 : 40.)

Gaarne zou ik daar gebleven zijn, wanneer ik niet te krachtig des Heeren roepstem in de beroeping door de hoogwaardige Paltsische kerkenraad te dezer plaatse vernomen had. Toen mochten de vele bezwaren, die ik zelf wegens mijnen leeftijd had in te brengen, mij niet weerhouden, en moest ik, gewillig gemaakt door Hem, Die het willen en het volbrengen geeft naar Zijn welbehagen, met de Profet uitroepen: "Zie, hier ben ik, zend mij henen!" (Jes. 6 : 8.)

En nu weet gij het een en ander omtrent mij, die u thans de vrije genade, welke ons arme zondaren gered en zalig gemaakt heeft in Christus Jezus, onzen Heere, met bijstand des Heiligen Geestes rein en zuiver zal trachten te prediken, zolang het God behaagt. Ontvangt mij dan in liefde in uw midden als uw dienaar!"

Na de predicatie verenigden de predikanten zich aan een eenvoudige maaltijd in de woning van hun voor het eerst opgetreden ambtsbroeder. Allen drukten hem de hand, en wensten hem des Heeren genadige bijstand toe in zijn bediening. In dit vertrouwelijk samenzijn deelden zij elkander vervolgens, ieder op zijn beurt, hun wederwaardigheden gedurende de treurige oorlogsjaren mede, waardoor allen, die ze gelukkig te boven waren gekomen, destijds nog ten diepste in hun binnenste geroerd werden. Daarna ging het op een vragen over en weer, of deze en die nog leefde, en waar hij gebleven was.

Ook onze Hartung, die ter linkerzijde van Molitor aan tafel zat, maakte van een toevallige pauze in het gesprek gebruik, om hem verscheiden vragen te doen betreffende zulke reeds lang verdwenen bevriende ambtsbroeders.

"Is u, waarde heer en broeder, misschien ook iets ter ore gekomen omtrent de predikant Mag. Filips Nicolai, uit het Hanausche, die indertijd naar de Nederlanden gevlucht is?" vroeg Hartung. -

"Ik herinner mij", antwoordde Molitor, "van Maarten Heupel, predikant te Zevenaar, die uit Siegen geboortig is, eens gehoord te hebben, dat Nicolai - nadat hij van te voren in het Brandenburgse en in Liefeland enige tijd het Woord Gods gepredikt had, - door bemiddeling van de voor de verbannen predikanten in de Nederlanden zo buitengewoon trouw zorgdragende leraar Kaspar Sibelius, te Deventer, predikant te Enkhuizen geworden is, vanwaar hij kort geleden naar zijn vaderland Hanau is teruggekeerd."

Zo maakte Molitor ook nog gewag van enige andere Duitsers, die hij in de Nederlanden had aangetroffen, o. a. van de uit het Solmse land geboortige Justus Wilhelmus Leurelius, predikant te Lobith.

Hierna moest ook Hartung het een en ander omtrent zijn wederwaardigheden mededelen, en hij deed dit onder vele verzuchtingen. Ach, hoe dikwijls had toch ook hij zich met de zijn aan het uiterste gevaar naar lichaam en ziel blootgesteld gezien, en was hij, van al het zijn beroofd, aan de ellende prijsgegeven! Maar ook hij kon aan het slot van zijn verhaal slechts dank toebrengen aan zijn trouw God, Die hem bij al zijn zonden en zijn zondigen aard, waarmede wij al ons leven lang te strijden hebben, op de handen Zijner ontferming gedragen had.

De ontmoeting te Oppenheim werd het begin van een duurzame vriendschapsbetrekking. In het vervolg gingen beide mannen veel met elkander om, en menige zegen vloeide er voor beiden voort uit zo'n broederlijk samenzijn, want goed en liefelijk is het, dat broeders samenwonen! (Ps. 133: 1)

Toen Molitor vele jaren later in de ruste van Gods volk werd opgenomen, riep Hartung hem met Davids woorden na: *"Ik ben benauwd om uwentwil, mijn broeder Jonathan!"* (2 Sam. 1 : 26.)

Hoofdstuk 14.

Een blijde verrassing.

Reeds sedert verscheiden jaren had Hartung van zijn jongeren broeder Georg Frederik niets meer vernomen. Hij meende, dat deze zich nog altijd te Langenselbold bevond. Van zijn broeder Jeremias had hij twee jaren geleden een schrijven uit Oberdiebach bij Bacharach ontvangen, wat hem grotelijks verblijdde, daar deze nu toch niet meer zo ver van hem verwijderd woonde; reeds waren er veertig jaren verlopen, sedert zij elkander voor het laatst gezien hadden.

Nu reed er op zekere avond in de maand Augustus van het jaar 1660 een rijtuig door het marktvlak Nierstein, waarin zich, behalve de koetsier, twee bejaarde en twee mannen van jeugdiger voorkomen bevonden; drie van hun waren, naar hun kleding te oordelen, predikanten. Hartungs echtgenote bemerkte hen het eerst, doch zij kende hen niet. Zij riep haar man, die terstond, toen hij zijn broeder Georg Frederik zag, hen tegemoet snelde, gedreven door de zoete hoop, dat hij dierbare en hem zeer naverwante gasten in zijn huis zou mogen ontvangen.

Na de wederzijdse hartelijke begroeting van de beide broeders beschouwde Hartung met onderzoekende blikken de tweeden bezoeker, een eerwaardig man met grijze haren en een door veel verdriet gerimpeld gelaat, die zich tot dusver stil achteraf gehouden had.

"Kent gij hem nog?" vroeg Georg Frederik aan de Niersteiner predikant. Toen kwam er bij deze een vermoeden op, en terwijl hij nogmaals met een uitvorsende blik de vreemdeling in het gelaat zag, herkende hij plotseling zijn broeder Jeremias, en met de blijde uitroep: "Mijn Jeremias!" sloot hij hem in zijn armen.

Nadat de noodzakelijkste vragen beantwoord waren, werden nu ook de beide jongere mannen verwelkomd. Het waren de schoonzons van de twee bejaarde heren. De een, Andreas Hendrik Treviranus, te voren diaconus te Bacharach, en sedert 1659 predikant te Spiers, was de 12° April 1659 in het huwelijk getreden met Margaretha Helena, de dochter van Georg Frederik Hartung, die als Keurpaltsisch ambtman en collator sedert 1658 te Niederingelheim, op zes uur afstand van Nierstein gelegen, woonachtig was.

De andere, Johan Daniël Kreuzler, de zoon van een keurvorstelijk ambtenaar, met name Johan Willem Kreuzler van Dietz, was sedert 1658 de echtgenoot van Anna Katharina, de dochter van Jeremias Hartung, met wie hij als diaconus te St.-Goarshausen in kennis was gekomen. In het jaar 1659 was hij predikant te Neuderod bij Herborn geworden. Daar echter zijn vrouw het ruwe klimaat van het Westerwoud niet verdragen kon, had hij enige maanden geleden zijn bediening aldaar opgegeven, en was tot zijn schoonvader, Jeremias Hartung, overgekomen, die korte tijd tevoren als inspector te Oberingelheim was aangesteld.

Het was een genotvolle avond, toen na een zo langdurige scheiding de drie broeders met hun dierbare betrekkingen in een blijde stemming bijeen waren, want men had elkander wederkerig zooveel te vertellen. De fonkelende Niersteiner wijn, die van tijd tot tijd aangesproken werd, droeg het zijn bij, om de tongen los te maken.

Allereerst moest Jeremias zijn lotgevallen verhalen.

"Ik kreeg al spoedig", zo begon hij, "nadat ik te Heidelberg geëxamineerd was, en mij onder de candidaten tot de heiligen dienst had laten opnemen, een aanstelling als predikant in de Bovenpalts, en wel in het dorp Geigaut, in de classis Waldmünchen. Nog in de loop van het eerste jaar mijner bediening, namelijk in het jaar 1620, trad ik

daar in het huwelijk met een Godvrezend meisje, Katharina Reichhard, die mij tot op de huidige dag - Gode zij dank! - in trouwe liefde ter zijde staat. In weerwil van de ongunstige tijdsomstandigheden leefden wij gelukkig, tot op de 22^e Februari 1628, toen de Bovenpalts door de Keizer aan de Roomse hertog Maximiliaan van Beieren werd geschonken. Nu begonnen de Jezuïeten allerwegen hun bekeringswerk. Daar de inwoners evenwel standvastig bij hun geloof volhardden, legde men een militaire bezetting in hun woonplaatsen; en toen ook dit niet wilde baten, werden diegenen, die niet Rooms wilden worden, gedwongen om naar elders te vertrekken en hun goederen voor een spotprijs te verkopen. Wij verlieten dus, meer dan tweehonderd Gereformeerde predikanten en schoolmeesters in getal, het land, en zo trokken wij dan met de onzen, gezamenlijk over de zeventienhonderd zielen sterk, naar het Neurenberger gebied, en richtten van daar onze beden om hulp tot de Gereformeerde broeders in het buitenland.

Uit Anhalt en Zwitserland, uit de Nederlanden, Engeland en elders ontvingen wij gaven van de broederlijke liefde, die merendeels door bemiddeling van de broeders te Wezel in ons bezit kwamen. Ja, de op de 22ste en 23ste Mei 1630 te Wezel vergaderde synode besloot zelfs, een collecte door het hele land tot leniging van onze nood te doen houden. Daar het kleine Neurenberger land ons op de duur niet onderhouden kon, moesten wij naar bedieningen in de vreemde omzien. Verscheidenen onzer vonden in Hessen een onderkomen. Ik zelf vond er in het jaar 1632 een te Bobstadt, een in het Benedenpaltsische oberamt Boxberg gelegen dorp.

Ongelukkigerwijs moesten wij na de slag bij Nördlingen ook van hier vluchten. Na vele beproevingen doorgestaan en bijna een geheel jaar rondgezworven te hebben, kwamen wij in het graafschap Nassau-Dietz aan. In de stad Dietz werden wij door de inspector en eerste predikant Nicolaas Treviranus, zodra hij van onze aanwezigheid kennis had gekregen, in ons verblijf opgezocht. Als de zoon van een predikant, die indertijd ter oorzaak van de Gereformeerde belijdenis zijn vaderland, Westfalen, verlaten had, en hier in Nassau als het ware een nieuw vaderland had gevonden, trok hij zich vol liefde het lot zijner rondzwervende geloofsgenoten, en bovenal dat zijner ambtsbroeders, in die kommervolle tijd ten zeerste aan.

Met de meeste hartelijkheid wist hij ook voor mij de belangstelling op te wekken van de ambtman Dr. jur. Maarten Naurath, de trouwste raadsman van de vorstin Sophia Hedwig, welke destijds als weduwe van graaf Ernst Casimir, die ook stadhouder van Friesland en Groningen geweest was, met de voogdijschap was bekleed en namens haren minderjarigen zoon Hendrik Casimir regeerde. Deze vorstin nu ontbood mij op zekeren voormiddag bij zich op haar kasteel Oraniënstein, op een half uur afstand van de stad gelegen, en vroeg mij tot in bijzonderheden naar mijne familie en naar al hetgeen mij tot dusver wedervaren was.

Met steeds klimmende belangstelling luisterde zij naar alles, wat ik haar verhaalde. Herhaaldelijk kwamen haar de tranen in de ogen. Na afloop van de audiëntie gaf zij mij de hand, en deed zij mij de onuitsprekelijk verrassende mededeling, dat zij mij tot haren hofprediker benoemde, en mij met de mijnen in haar kasteel een woning zou doen aanwijzen. Wie was er gelukkiger dan ik, die nu na zoveel doorgestane ontberingen en gevaren een toevluchtsoord voor mij en mijn arm gezin gevonden had! Ik had uit dankbaarheid wel voor de doorluchtige vrouwe op mijn knieën willen vallen. De inspector Treviranus verblijdde zich later van ganser harte met mij, toen ik hem het gevoerde onderhoud mededeelde. "De Heere verlaat de Zijnen niet", zeide hij, "al laat Hij hen soms ook lang wachten; eindelijk daagt zijn hulp toch op".

Ik kan de Heere niet genoeg danken voor al de broederlijke liefde, die ik van deze oprechte en waarlijk ootmoedige dienaar onzes Heeren Jezus Christus gedurende de

jaren mijner werkzaamheid in Nassau ondervonden heb. Verre van zich aan de minste hooghartigheid of heerszucht tegenover de onder zijn toezicht staande predikanten schuldig te maken, gedroeg bij zich veeleer als aller dienaar en achtte hij iedereen hoger dan zichzelf.

Daar mijn inkomen als hofprediker te klein was, om daarvan met de mijnen te kunnen leven, beval Treviranus mij in het jaar 1638 voor de predikantsplaats te Hanstütten aan, die door het vertrek van Ds. Ribelius vacant was geworden. Doch gij allen weet uit eigene ervaring maar al te goed, dat er in die jaren geen sprake kon zijn van welvaart. God de Heere had nog de tuchtroeden: verwoesting, honger en pestilentie, in de hand, want onze zonden schreiden ten hemel om wraak. Het was dan ook een tijd, zooals eenmaal door de Profeet Jeremia beschreven is (Hoofdst. 9 : 4 en 5): "Wacht u, een iegelijk van zijn vriend, en vertrouwt niet op enige broeder: want elk broeder doet niet dan bedriegen, en elk vriend wandelt in achterklap. En zij handelen bedrieglijk, een ieder met zijn vriend, en spreken de waarheid niet; zij leren hun tong leugen spreken, zij maken zich moede met verkeerdelijk te handelen".

Daarom, hoe vurig wij ook hoopten op vrede, de vrede bleef uit, en er volgden zelfs nieuwe bezoeken. In de maand Maart 1640 trok er een bende Weimarsch krijgsvolk plunderend en rovend door onze woonplaats. Ook onze pastorie werd niet door hen gespaard. Alleen door betaling van een grote som gelds die door de ruwe soldeniers geëist werd, konden wij aan een plundering ontkomen. Ik kon dat geld echter niet bijeenbrengen. Zo moesten wij het dan met diepe droefheid aanzien, dat zij alles, wat maar in huis en hof, stalling en schuur niet bepaald spijkervast was, wegsleepten. Zelfs het weinige linnengoed, dat mijn vrouw met de grootste moeite weer bij elkander gebracht had, namen zij uit haar kasten weg, en wij mochten blijde zijn, dat zij ons niet nog mishandelden.

Wij waren dus nu weer bijna even arm, als wij bij onze aankomst in het graafschap waren geweest. Maar ook de kerkgebouw geraakten destijds in verval. De daken werden niet meer hersteld, want de daarvoor nodige geldmiddelen waren niet aanwezig. Dikwijls regende het in de kerk schier even hard als daarbuiten. Vensterruiten hadden de kerken en pastorieën ook al niet meer; de rondzwervende soldaten hadden ze stuk geslagen. Allerwegen was er een zuchten en weeklagen onder de levenden! Daarom werd op een predikantenconferentie door de inspector Treviranus het voorstel gedaan, dat een van de predikanten een collectereis door de Nederlanden zou gaan doen. De daar wonende broederen hadden reeds menigmaal gaven van de liefde aan de noodlijdenden in de Palts en elders doen toekomen; zij zouden zich zekerlijk ook over ons ontfermen, vooral dewijl onze landsheer, graaf Willem Frederik, toen juist in de plaats van zijn kort te voren in Vlaanderen gesneuvelden broeder Hendrik Casimir stadhouder over Friesland en Groningen was geworden.

Ik werd nu aangewezen om die reis te ondernemen, en hoezeer ik aanvankelijk deze opdracht niet wilde aanvaarden, eindelijk moest ik wel toegeven. De regentes Sophia Hedwig stelde mij in Augustus 1640 een officieel mandaat voor het doen van deze collectereis ter hand, waarmede ik van Dietz uit de Lahn en van Niederlalmstein uit de Rijn afvoer. Overal vond ik een geopende hand in de Nederlanden, alwaar ik bij iedere voetstap de zichtbare sporen van welvaart aantrof, terwijl in ons Duitse vaderland slechts ellende en armoede te aanschouw waren. Met bijzondere blijdschap denk ik nog altijd aan de predikant Caspar Sibelius te Deventer, aan Godfried Hotton, predikant bij de Waalse Gemeente te Amsterdam, en bovenal aan professor Hendrik Alting te Groningen, die voor mij en mijn aangelegenheden de grootst mogelijke belangstelling aan de dag legden.

"Professor Alting?!" viel Johannes Hartung hier met verbazing zijn broeder in de rede, onze voormalige leermeester te Heidelberg?"

"Ja, dezelfde!" antwoordde Jeremias."

En hoe trof gij hem wel aan, die vorst in Israël?" vroeg Johannes verder. "Zeer afgemat", hernam Jeremias, "maar niet zozeer door de last van de jaren, als wel door de drukke arbeid, en bovenal door verpletterende rampen. Het lot van zijn ongelukkige koninklijke meester, de voor ons Gereformeerden onvergetelijke, veelszins miskende koning Frederik (V) van Bohemen, en diens huis had hem vroeg oud doen worden. Gij herinnert u toch allen nog wel de vreselijken dood van 's konings oudste zoon, prins Hendrik Frederik, door wiens overlijden hem alle hoop ontviel. Overal vond men destijds couranten met de treurmare, die alom in het land verkocht werden. Van dat ogenblik af zag men de arme koning nimmer opgeruimd; drie jaren later, dertien dagen na de noodlottige dood van de grote Zweedse koning Gustaaf Adolf, op wien hij in zijn gedachten de hoop gebouwd had, dat deze hem weer in het bezit van zijn koninkrijk zou stellen, gaf hij met gebroken hart de geest.

Dat was een vreselijke slag voor Alting, die aan de koning en zijn huis innig verkleefd was. Doch nauwelijks was hij in de laatste jaren enigermate van die slag gekomen, of hij verloor zijn oudste dochter, een meisje in de bloei des levens. Zij was juist negen maanden te voren overleden, toen ik hem bezocht. Sedert die tijd heeft hij herhaaldelijk gesukkeld. Vier jaren na mijn bezoek is hij, zoals ik vernomen heb, in de Heere ontslapen. –

Maar ik zou u iets verhalen van mijn ontmoeting bij hem te Groningen. Toen ik bij hem binnentrad, herkende ik hem niet meer. Bij het noemen van mijn naam kwam er plotseling een levendige glans in zijn ogen. "Wel!" riep hij uit, na zich enige seconden bedacht te hebben, "hebben wij elkander niet reeds vroeger, te Heidelberg of elders, gezien?" Nu kon ik mij niet langer bedwingen. Ik maakte mij bekend als zijn voormalige leerling, waarop hij, diep ontroerd, onder een vloed van tranen, mijn beide handen in de zijn drukte en mij met de meeste hartelijkheid verwelkomde. Ik was zó wel te moede bij deze man, toen wij de goede oude tijd in Heidelberg herdachten, en over allerlei onderworpen - ook over u, Johannes! - met elkander spraken, dat ik bijna het doel van mijn bezoek zou vergeten hebben, wanneer niet de professor zelf mij er eensklaps onwillekeurig aan herinnerd had. Hij had namelijk ook gevraagd naar onze inspector Treviranus, met wie hij vier jaren geleden in kennis was gekomen door een testament van een te Groningen overleden student, Filips Berthold Spronger uit Hadamar, die hem tot uitvoerder van zijn laatsten wil had gekozen. In dit testament had genoemde Sprenger o. a. ook zijn neef Treviranus met zestien reichsthalers bedacht.

Omtrent mijn waarde ambtsbroeder "Treviranus moest ik nu nog allerlei aan de professor meedelen. Hij besloot het onderhoud met het verzoek, om de volgende avond weer bij hem te komen; dan zou hij mij wel kunnen zeggen, wat hij voor mij gedaan had. Ik had voor mijn komst te Groningen een gunstig tijdstip gekozen, naardien de edele weldoener zijner arme Gereformeerde geloofsgenoten in Opper-Duitsland, (die aan professor Alting reeds meer dan eens 100000 reichsthalers voor de Paltzers had gegeven, om ze hun uit te betalen door bemiddeling van een bankier te Bremen of te Frankfort), Lodewijk de Geer, Heer van Finspong, die indertijd te Norkitping in Zweden, en daarna te Amsterdam en te Enkhuizen woonde, zich toen ook juist aldaar ophield, en wel ten huize van zijn schoonzoon, professor Tobias Andreae, de kleinzoon van wijlen de eerwaardige grote theoloog van Herborn, Johannes Piscator. Met een vrolijk hart keerde ik naar mijn verblijf terug, om mij de volgende dag nogmaals naar de woning van de professor te begeven. Doch wie

beschrijft mijn verbazing, toen hij mij een grote Bom geld, vele duizenden reichsthalers bedragende, in gouden munt ter hand stelde! Ik behoefde mijn reis nu niet verder voort te zetten en kon onder 's HEeren genadige hoede huiswaarts keren. Menige Gemeente, menig predikants- en onderwijzersgezin, en tal van andere noodlijdenden in het graafschap Nassau-Dietz werden in die jaren met deze collectegelden wezenlijk uit de nood geholpen. Menig woord van dank aan God en menige zegenbede voor de edele gevers steeg destijds ten hemel. –

Daarop is in 1642, als ik het mij nog goed herinner, het overlijden onzer geliefde landsvrouwe, Sophia Hedwig, gevolgd. Wij, predikanten uit de graafschap, waren allen bij de teraardebestelling van haar lijk tegenwoordig. De inspector Treviranus predikte bij deze gelegenheid over de 16^e Psalm. geen laffe vleierijen waren het, die hij te horen gaf. Hij sprak bijna uitsluitend over de Heere Jezus, Die in deze Psalm in de geest door David spreekt. De zalig ontslapen vrouwe was door hem met de Weg des levens bekend gemaakt. Wij allen droegen rouw om harentwil, want wij hadden veel aan haar verloren.

Haar zoon, *prins Willem Frederik*, wilde liever als stadhouder van Friesland en Groningen in de Nederlanden blijven, om ongeveer een jaar na het afsterven zijner moeder ons graafschap te verpachten aan zekere vrijheer Achatius van Hohetifeld, een Lutherse, die een Rooms-Katholieke gemalin had. Daardoor kwamen er toen bij de velerlei noden, die een gevolg waren van de oorlog, nog allerlei inwendige beroeringen. De Vrijheer wilde heel ons kerkelijk leven onder zijn heerschappij brengen, en poogde bij alle mogelijke gelegenheden buiten onzen inspector Treviranus om te handelen, en diens ambt krachteloos te maken. Treviranus evenwel trad beslist voor de rechten van de Kerk en haar dienaren op, en bracht zijn bezwaren bij de landsheer in. Maar als het hoger geplaatsten betreft, komt de geringere niet gemakkelijk aan zijn recht. De raadslieden van de Vorst waren op de hand van de Vrijheer. Deze gedroeg zich hoe langer zo hatelijker, en vervolgde zelfs de beide zonen van Treviranus, die in de bediening van het predikambt werkzaam waren, zoals onze neef Treviranus, die er een van is, ons mondeling het best zou kunnen bevestigen.

Ikzelf nam, al die kwellingen moede, reeds in het jaar 1645 oen beroep naar Oberdiebaeh bij Bacharach aan, van waar ik omstreeks het einde van het vorige jaar, dank zij de bemoeiingen van Georg Frederik, als inspector naar Oberingelheim verplaatst beu. En van daar ben ik met hem en ons beider schoonzonen nu heden tot u gekomen, broeder en zuster! om mij in uw midden met u te verheugen en de Heere te loven en te prijzen, Die onder zoveel duizenden gevaren in een boze tijd ons allen zo wonderbaar bewaard en ons heden zo heerlijk bijeengebracht heeft. Laat ons zijn goedheid prijzen, en Hem de eer geven, Die alles niet naar ónze raad en wil, maar naar Zijn eigen welbehagen en eeuwige raad en wil leidt en bestuurt!"

Hierna richtten zich aller blikken op *Georg Frederik*, de jongsten van de broeders, die nu aan de beurt was. "Johannes en de zijnen", dus ving hij aan, "die sedert ons afscheid van elkander te Dreieichenhain, helaas! slechts éénmaal schriftelijke tijding van mij ontvangen hebben, namelijk toen ik hen naar Langenselbold wilde laten komen, waarna ik in de verwarring van de toenmalige tijdsomstandigheden hun spoor verloor, hebben er recht op, met mijne lotgevallen sedert die tijd bekend gemaakt te worden, hoe smartelijk mij de mededeling van een en ander ook moge aandoen.

Uit Dreieichenhain aanvaardde ik een bediening bij jonker Catupsen aan de Bergstraat. Doch vijf jaren later trad ik opnieuw in Isenburgse dienst. In het jaar 1648 namelijk, toen het reeds vier jaren geleden was, dat gravin Maria Magdalena van

Isenburg het regentschap neergelegd, haar ambtenaren en onderdanen van hun verplichtingen ontslagen, en de regering had overgedragen aan haren oudsten zoon, graaf Johan Lodewijk te Offenbach, werd ik opnieuw in ambt en bediening in het Isenburgse bevestigd, en als 's Graven plaatsvervanger in het Ronneburger ambt te Langenselbold aangesteld.

Na al de bezoeken van de drukkende oorlogstijd haalden wij hier weer vrij adem. Wij kochten een huis en verscheiden stukken grond. Maar nu brak in het jaar 1653 de vreselijke broedertwist tussen Johan Lodewijk en zijn broeders uit, die langzamerhand aangroeide tot een felle brand, welke zich niet wilde laten blussen.

De jongere broeders van genoemde Graaf, met name Christiaan Maurits, Wolfgang Hendrik de jongere en Karel Lodewijk, waren namelijk met hem in een heftige strijd over de verdeling van het graafschap Isenburg-Offenbach geraakt. Alle bevelen, de regering betreffende, kwamen van de kanselarij en de ambtenaren toe vanwege de oudsten van de vier broeders. Gaven daarentegen de jongere broeders bevelen, dan betroffen ze meestal hun inkomsten, de veldvruchten en andere opbrengsten, welke de boeren hun jaarlijks leveren moesten. De inzameling daarvan heb ik gewillig verricht. Veel van hun bevelen kon ik evenwel in mijn positie, om mij niet tegen de oudste broeder te vergrijpen, niet ten uitvoer brengen. Er waren dan ook dagen voor het graafschap aangebroken van bijna nog treuriger aard dan in de langdurige oorlog, en in nog vroegere tijd, toen het heilige Roomse Rijk van de Duitse natie zonder keizer was, en geen vorst de keizerskroon wilde aannemen, en de ruwe hand van de sterkeren over de zwakkeren heerste.

Ambtenaren en predikanten, die door de oudste broeder in hun bediening waren aangesteld, werden, wanneer zij niet te gelijkertijd bij elk van de drie andere broeders hun aanstelling aangevraagd en verkregen hadden, midden in de nacht door enige soldaten van dezen of genen van de jongere graven uit hun woningen verdreven en weggehaald, ja als gevangenen geboeid. Hoe langer zo meer kwam ik tot de overtuiging, dat ik mij bij de toenemende onenigheden tussen de grafelijke broeders niet goed meer op mijn post kon handhaven. Alleen mijn huis en mijn goederen beletten mij nog, mijn ontslag te nemen, daar ik op deze nog een schuld van ongeveer vijfhonderd gulden had af te lossen. Nu waren er echter wel kopers voor te vinden, maar graaf Christiaan Maurits verkoos niet, zijn toestemming tot zodanige verkoop te geven, hoewel ik er in October 1654 herhaaldelijk om gevraagd had. En de beide andere jongere graven weigerden zowel mijn ontslag als de verkoop mijner onroerende goederen, zolang ik aan hen mijn rekening als hun plaatsvervanger en rentmeester, als hoedanig zij mij beschouwden, niet had overgelegd.

Daar intussen nog vele heffingen openstonden en merendeels niet te innen waren, doordien in het jaar 1656 de doortrekkende keizerlijke en Spaanse regimenten onze landstreek uitzogen en onveilig maakten, moest het overleggen van de rekening telkens weer uitgesteld worden. Hiervan maakten mijn benijders en vijanden gebruik, om mij als een onrechtvaardig rentmeester verdacht te maken. De oudste van de broeders ontsloeg mij eindelijk in Maart 1656. Ik kon echter niet aan mijn eigendom in Langenselbold komen, waarop beslag gelegd was, wat ook nog zo bleef, toen ik te Hanau, waarheen wij ons gewend hadden, de slotrekening opmaakte, en in Maart 1657 overlegde.

Kort daarna vond ik door Gods grote goedheid een onderkomen als Keurpaltsisch ambtman en collator te Niederingelheim, waar wij ons op onze plaats en gelukkig zouden gevoelen, wanneer de jongere grafelijke broeders ons niet voortdurend ons eerlijk verworven eigendom te Langenselbold betwistten, en zulks onder allerlei nietsbetekenende voorwendsels, als: eerst moest het Langenselbolder akkerboek, dat

ik aangelegd had, aan hen uitgeleverd worden, en dergelijke meer. Dit laatste heb ik intussen reeds lang gedaan.

Zo moet ik mij dan laten behandelen, alsof ik slechts bedrog gepleegd en die heren benadeeld had te mijnen bate. Als iemand van eerlijke afkomst, als zoon van een waardig dienaar van Christus op zodanige wijze bejegend te worden, - dat is een te zware last op de schouders van mij en mijn lieve vrouw. En al was het ook een zoete balsem, die de trouwe God ons bood, toen Hij twee jaren geleden deze jonge man in ons huis zond, - en hier wees hij op Andreas Hendrik Treviranus, - die kort daarna onze dochter Margaretha Helena in zijn pastorie te Bacharach als zijn dierbare echtgenote binnenleidde, en weinige weken daarna tot predikant van de tot de Keurpalts behorende Gereformeerde Gemeente in de oude Rijksstad Spiers benoemd werd. Toch blijven wij altijd gepijnigd door de smart, onder verdenking van oneerlijkheid te moeten leven."

Hier kon de spreker niet verder voortgaan; er vloeiden tranen uit zijn ogen. De jonge predikant Treviranus echter, die dit bemerkte, zeide op deelnemende toon: "Lieve vader, verdrijf heden de bittere herinneringen, die zulke donkere schaduw op uw levenspad en op dat onzer moeder werpen, en laat u de blijdschap over het wederzien van uw broeder Johannes, die ik hier voor de eerste maal als oom begroeten mag, en van al de zijn, toch niet ontnemen! Het is met u inderdaad gesteld, zoals wij in de 42ste Psalm lezen: "Met een doodsteek in mijne beenderen honen mij mijne wederpartijders, als zij de ganse dag tot mij zeggen: Waar is uw God?" Maar ook het verdere is volkomen op u van toepassing: "Wat buigt gij u neder, o mijne ziel! en wat zijt gij onrustig in mij? Hoop op God, want ik zal Hem nog loven; Hij is de menigvuldige verlossing mijns aangezichts, en mijn God!"

Ja, prijzen zullen wij Hem, de Heere, Die ons allen in bange tijd het leven en de adem bewaard heeft, ons uit duizenderlei gevaren heeft gered, ons tot hiertoe geleid, en ons hedenavond zo liefelijk bijeengebracht heeft".

En bij deze woorden nam hij van een aan de wand hangend boekenrekje de Bijbel, die hij de huisvader overgaf. Deze sloeg nu de 66ste Psalm op, en las die voor. Nadat hij nog een kort gebed had gedaan, stemden allen in met de 66ste Psalm, waarvan enige verzen gezongen werden, en waarvan vooral het slot op allen een diepe indruk maakte:

*"God zij altoos op 't hoogst geprezen!
Lof zij Gods goedertierenheid,
Die nimmer mij heeft afgewezen,
Noch mijn gebed gehoor ontzeid!"*

Reeds lang had de nachtwacht, - die verbaasd opzag, daar hij niet gewoon was, na tien uur 's avonds nog licht in de pastorie te zien branden, - het middernachtsuur verkondigd:

*"Hoort burgers, vrienden, magen,
De klok heeft twaalf geslagen!
Twaalf waren d'Apost'len in getale,
Elf slechts gingen ter bruiloftszale!"*

Reeds was de derde vetkaars opgebrand. Toen stonden de bewoners des huizes en de gasten van hun zitplaatsen op, en wensten elkander goede nacht, om hun legersteden op te zoeken.

Johannes Hartung kon echter aan het einde van deze heuglijken dag nog lang de slaap niet vinden. Allerlei herinneringen aan de lang vervlogen dagen zijner jeugd rezen bij hem op, en werden daarna door de beelden uit de tijd zijner werkzaamheid in het graafschap Isenburg weer verdrongen.

Hoofdstuk 15.

De levensavond

Blijde gebeurtenissen in het menselijk leven zijn als een vrolijke maaltijd in de gezellige vriendenkring, waarvan de herinnering nog lang in de harten blijft voortleven. Zo vormde ook het onverwachte bezoek in de zomer van 1660 in de pastorie te Nierstein nog lang het hoofdonderwerp van de gesprekken van de huisgenoten, vooral toen de winter met zijn lange avonden aanbrak.

Langzamerhand kwam men bij zulke gesprekken tot het besluit, om, zodra het voorjaar was, de beide ooms te Ober- en Niederingelheim te bezoeken. En toen de eerste leeuweriken zongen, begaf de gehele predikantsfamilie zich op reis. Met een boerenwagen vertrokken zij naar Oberingelheim, waar oom Jeremias woonde, die hen met de zijn hartelijk welkom heette.

Aldaar ontmoetten zij ook zijn schoonzoon, de predikant Johan Daniël Kreusler, met zijn vrouw Anna Katharina, die destijds lijdende was. Met grote bezorgdheid sloegen de ouders deze hun dochter gade. "Gij ziet", zeide Jeremias Hartung tot zijn broeder Johannes, "dat, hoezeer wij ons hier overigens ook thuis gevoelen, de Heere God ook ons, evenals al Zijn kinderen, het kruis heeft opgelegd. Wij mogen nooit vergeten, dat wij hier in de woestijn zijn, op reis naar het hemels Jeruzalem. Daarom hebben wij hier ook nimmer een volkomen blijdschap en zaligheid te verwachten." "Dat is waar", antwoordde Johannes hierop, "ik heb dat ook ruimschoots in mijn leven ondervonden, en ondervind het nog altijd; zo word ik sedert enige tijd herhaaldelijk door jichtpijnen gekweld, wellicht een gevolg van al het lijden en de kommer in de lange oorlogstijd."

Een aangename afwisseling in het gesprek vormde het reisverhaal van de jongen predikant Kreusler, die pas kort geleden naar Leeuwarden was geweest, ten einde Willem Frederik van Nassau-Dietz, stadhouder van Friesland en Groningen, te verzoeken om de vacant geworden predikantsplaats te Oberneissen.

Jeremias Hartung had hem een brief aan de Prins medegegeven. Deze liet Kreusler over een opgegeven tekst prediken. De predicatie beviel Zijner Hoogheid zeer. "Onder dagtekening van de 12^e April jongstleden", verhaalde de inspector Hartung met een van blijdschap stralend gelaat, terwijl hij de tevoorschijn gehaalde brief van de Prins eerbiedig voor aller ogen ontvouwde, "schreef zijn Hoogheid mij, dat hij zich de door mij in vroeger tijd aan het vorstelijk huis van Nassau bewezen diensten nog zeer goed herinnerde, en dat hij mijn schoonzoon de 27ste Maart te Leeuwarden met genoeg bad horen prediken; deze zou de predikantsplaats te Oberneissen dan ook bekomen. En nu zal in de volgende week reeds het vertrek van mijn kinderen daarheen plaats hebben. Onze getrouwe God en Heere zegene hun ingang!"

Oom Johannes en de zijn wensten hun hierop Gods zegen toe.

De volgende dag zetten zij hun reis voort naar Niederingelheim, waar oom Georg Frederik en zijn echtgenote, nadat Jeremias hun heimelijk 's daags tevoren van het

bezoek van de Niersteinse predikantsfamilie had verwittigd, hun woonhuis feestelijk hadden laten versieren.

Na deze blijde dagen brak er voor Johannes Hartung al spoedig een droeve tijd aan. Zijn reumatische pijnen werden hoe langer zo erger, zodat ten slotte al de zalfjes en drankjes, die de dokter te Oppenheim hem uit de apotheek liet toekomen, geen uitwerking hadden, en er nog slechts één middel overbleef: bij de geneeskrachtige warme bronnen in de naburige badplaats Wiesbaden hulp te zoeken.

Hartung verzette zich daartegen echter zo lang mogelijk, en bleef ook verder het predikambt bedienen. Doch eindelijk bezweek hij voor de sterke aandrang van zijn vrienden, vooral echter van zijn echtgenote, en liet hij zich bewegen, om tegen het einde van Juli 1664 met haar naar Wiesbaden te reizen, nadat zijn ambtsbroeder in het naburige Dexheim beloofd had, zijn dienstwerk tijdelijk te zullen waarnemen.

In een grote, plompe reiskoets namen zij op zekere morgen plaats. Het afscheid van zijn kinderen en zijn woning viel Hartung zeer zwaar, want het was hem, alsof hij er nimmer zou terugkeren.

De aanblik, die Wiesbaden in die dagen bood, vormde een pijnlijke tegenstelling met de bekoorlijke omstreken, vol vruchtbomen en heerlijke wijngaarden. In October 1644 hadden de Beieren de muren dezer goed versterkte stad geslecht, vele huizen verwoest, en op hoogst onmenselijke wijze de inwoners mishandeld, ontkleed en als een kudde slachtvee weggedreven. Slechts zeer langzaam kon de stad de naweeën dezer beproeving te boven komen. Wel hadden de burgers met de grootste inspanning de handen weer aan het werk geslagen, om orde in de chaos te brengen, maar nog waren de stadsmuren niet geheel herbouwd, de vijvers buiten de poorten waren dichtgegroeid, en vele gebouwen in de stad, vooral de meer afgelegen badlogementen, niet weer opgetrokken. In de grotendeels ongeplaveide straten en vóór de meeste huizen groeide gras.

Onze reizigers vonden in een logement, bij het badhuis "de Roos" gelegen, vlak bij de warmwaterbron, en in de nabijheid van het tegenwoordige Romeinse bad, een eenvoudig kamertje, dat hun uitstekend beviel, uitgenomen het Christusbeeld aan de muur, dat hun, als een schending van het hoogheilige tweede gebod des Heeren, een gruwel was. Zij verzochten daarom de waard, om de beeltenis te verwijderen, waartoe de man, zij het dan ook hoofdschuddend, zich bereid verklaarde.

Met de trouwste liefde en toewijding werd de lijdende predikant hier door zijn echtgenote verzorgd. Zo geleidde zij hem gedurende de eerste weken van hun verblijf aldaar driemaal 's daags naar het naburige badhuis. Nauwgezet hield onze patiënt zich aan de badvoorschriften, en studeerde te die einde ijverig in het "Wiesbadisches Wiesenbrunnlein" van Michaël Kaspar Lundorf, in 1610 en 1611 te Frankfurt en te Darmstadt uitgegeven. 1)

1) De daarin vervatte berijmde wenken omtrent de leefregel van de badgasten komen in hoofdzaak op het volgende neer:

"Let wel, vreemdeling! die gebruik maakt van dit bad, houd u aan dezen regel, het zal u geen schade doen. Verricht des morgens vroeg, wanneer gij zijt opgestaan, vóór alle dingen uw gebed. Wanneer de klok zes slaat, ont doe u dan van uwe bovenkleden, en ga in het bad; dat zal u goed doen. Denk er evenwel aan, dat het in de eerste tijd niet overmatig heet mag zijn, anders wordt gij mat, en krijgt spoedig uitslag. Blijf er niet langer in dan een uur, dat ware niet gezond. Stap er dus uit, wanneer de klok zeven slaat, trek uwe kleden weer aan, en vraag de kok, of de soep reeds klaar is. Wanneer die voor u is opgedist, vergeet dan niet er een goede dronk bij te nemen. Ga vervolgens buiten de poort een wandeling doen naar de Wiesenbron, om u wat te vertreden.

Om half tien - denk er wel aan! - moet gij nogmaals een bad nemen, en er een uur in blijven. Intussen zal het middag geworden zijn. Dan zal een dronk u zeer goed smaken; zie echter toe, dat gij niet te veel drinkt, en ook bij alle overige dingen steeds de matigheid in acht neemt. –

Voorts zij n in alle ernst gezegd, dat gij wel zorg hebt te dragen, dat gij uw longen steeds met frisse lucht vult. –

Is dan eindelijk de vesper gekomen, dan zal er een bed voor u zijn gespreid, waarin gij n kunt te slapen leggen, totdat de klok vijf slaat. Dan moet gij opstaan, en wederom ten spoedigste een bad nemen, intussen een glas wijn drinken, en daarna laten afkoelen. Om zeven uur stapt gij weer uit het bad, en verkwikt gij u met een schotel groente. Daarna doet gij uw gebed, en legt u wederom ter ruste. Slaap dan vast de ganse nacht!

Ten slotte nog een herinnering: wanneer uwe badkuur geheel is afgelopen, en gij u weer naar huis zult begeven, vergeet dan niet, de waard te betalen, wat gij hem schuldig zijt, en breng de Heere God het offer van uw dank, zo zal het verblijf op de badplaats de gewenste gevolgen voor u hebben".

De badregels waren evenwel veeleer geschikt, om het lijden dergenen, die hier genezing kwamen zoeken, te vergroten, dan het te verzachten, of geheel weg te nemen. Dit ondervond ook onze Hartung, wiens toestand steeds verergerde. In het begin van de maand September kon hij de baden niet meer gebruiken, en moest hij voortdurend het bed houden, daar zijn been thans geheel verlamd waren.

"Nu zal ik u spoedig verlaten", zeide hij op zekere Zondagmorgen tot zijn vrouw, die diep bedroefd aan zijn legerstede zat, en hem een ogenblik te voren op zijn verzoek uit de Heilige Schrift had voorgelezen de gelijkenis van de leliën des velds, die door God bekleed worden, en van de vogelen des hemels, die Hij spijzigt; met de verhandeling daarover uit de "Postille" van Nikolaas Treviranus, welk werk hem door de broeders te Niederingelheim bij zijn vertrek was medegegeven.

"Wat gij mij zo-even uit dit kostelijk boek hebt voorgelezen", dus vervolgde hij, heeft wonderbaar mijn hart versterkt, dat bij de gedachte aan mijn naderende dood en aan u, mijn dierbaren, zeer droevig gestemd was." Het waren de woorden:

"Wat zijt gij bekommerd, o mijn ziel!" om het tijdelijke voedsel? Ziet gij niet uw lieve, getrouwe, alwetende en goedertieren Vader in de hemel, Die weet, wat u nuttig en tot zaligheid is? Hij heeft immers voor een leven gezorgd, toen gij in de schoot uwer moeder geformeerd werd. Hij heeft immers zijn engelen gezonden, om bij uw geboorte en opvoeding voor u te waken; - hoe zou Hij u nu vergeten, als gij Hem kinderlijk bidt? Weet gij niet, tot hoe hogen prijs gij Zijn eigendom geworden, door Christus' bloed gekocht zijt? Uw leven is toch immers niet in uw hand, maar in de hand des Heeren, en wij behoren immers niet onszelf toe? Heeft nu uw getrouwe en liefhebbende Vader in de hemel u buiten uw toedoen het voornaamste gegeven, ja, u Zijn eniggeboren Zoon geschonken, - hoe zou Hij u dan nu het tijdelijke, voor zoveel gij er behoefte aan hebt, onthouden? Die u met het beste kleed van de gerechtigheid, in Jezus Christus overkleed heeft, hoe zou Hij u het vergankelijke weigeren? Mijn hart! "vraag toch de beesten en elk een van die zal het u leren, en het gevogelte des hemels, dat zal het u te kennen geven." (Job 12.) De Heere kent ze. (Ps. 50: 11.) De Heere onderhoudt en spijzigt ze alle. (Ps. 104 : 27 en Ps. 145.) De Heere beschermt ze. (Matth. 10 : 29.) O, wat zijn het toch liefelijke leermeesters, die de morgens vroeg de Heere loven met hun gezang, en ons, arme mensen, aan onze plichten herinneren. Ach, mijn hart! en wij zijn toch veel meer dan zij. De Heere heeft ons naar Zijn evenbeeld geschapen, ons door Zijn geliefde Zoon verlost, ons de beloftenissen des eeuwigens levens gegeven, en ons tot tempelen des Heiligen Geestes gemaakt".

Hier liet Hartung het boek, dat hij opgeslagen had, om de hem daaruit voorgelezen plaats zelf nog eens over te lezen, in diepe ontroering uit zijn handen vallen; hij gevoelde zich lichamelijk uiterst zwak.

Enige dagen later, toen hij bemerkte, dat zijn vrouw geweend had, trachtte hij haar te troosten met de woorden uit Job 14 : 5 : "Dewijl des mensen dagen bestemd zijn, het getal zijner maanden bij U is, en Gij zijne bepalingen gemaakt hebt, die hij niet overgaan zal". En daarop liet de zieke volgen: "Ook voor mij, die in Gods hand sta, is het door Hem van eeuwigheid bepaalde getal mijner dagen gekomen. Zijn wil geschiede!"

Doch daarna kwamen er weer zeer donkere dagen en uren, waarin de jichtpijnen op het hevigst door zijn leden vlijmden, en hij onophoudelijk lag te kermen: "Och, Heere! hoe lange nog?"

Dan gevoelde hij zich van tijd tot tijd geheel zonder troost, en was hij te moede, alsof God hem vergeten had. Hij gevoelde zich geheel en al als een verdoemde voor God, vol zonden, het onwaardigste schepsel, dat geen genade waard was. De Wet Gods trad tegen hem op als tegen een duizendvoudig overtreder; de duivel fluisterde hem in: "Voor u is Christus niet gestorven!" In zulke ogenblikken viel het zijner vrouw moeilijk, Gods Woord wel te handhaven. Zij dankte de Heere van harte, toen haar zwager Jeremias Hartung op zo'n ogenblik juist binnentrad, om zijn broeder nog eens te bezoeken. Eerst toen hij de lijder de woorden had toegeroepen: "Ik ben verzekerd, dat noch dood, noch leven, noch engelen, noch overheden, noch machten, noch tegenwoordige, noch toekomstige dingen, noch hoogte, noch diepte, noch enig ander schepsel ons zal kunnen scheiden van de liefde Gods, welke is in Christus Jezus, onzen Heere" (Rom. 8 : 38 en 39), dat deze liefde een eeuwige is, die van vóór de grondlegging van de wereld ons in Christus Jezus heeft uitverkoren ten eeuwigen leven, - eerst toen ging zijn hart weer open, en roemde hij in de vrije genade Gods, die in Christus de armen en verlorenen zoekt en redt, en hoe al ons doen en ons werken erger is dan een adder (Jes. 41 : 24), terwijl alleen om Christus' wil en in Christus de arme zondaar door de Vader als gerechtvaardigd wordt aangezien.

Zo kon hij dan, opnieuw gesterkt, het overig deel van zijn aardse pelgrimstocht ten einde brengen. Vooral in zijn laatste levensdagen sprak hij het herhaaldelijk uit: "Zo iemand, dan was ik op deze aarde een gast en vreemdeling! En hoewel ik in de Palts en in het Isenburgse een nieuw vaderland vond, nadat ik mijn eerste vaderland ter wille van mijn geloof had moeten verlaten, moet ik toch thans weer in de vreemde mijn leven eindigen. Doch de aarde is des Heeren, ook hier te Wiesbaden. Ik zal nu toch spoedig naar het ware Vaderland reizen".

En blijmoedig herhaalde hij de woorden, die zijn vrouw hem uit Treviranus' "Postille" voorlas:

*Hoe zalig is mijn pelgrimsstand,
Wanneer 'k geleid word door Uw hand!
Mijn hart, mijn ziel, verhef Gods eer:
Mijn Jezus leeft, en sterft niet meer;
Hij blijft u bij, ga moedig voort,
Hij leidt u tot de hemelpoort!*

Felle smarten stonden hem nog te wachten, voordat zijn laatste ure sloeg. In de ochtend van zijn sterfdag, de 23ste September, liet hij zich nog het 17^e Hoofdstuk van het Evangelie van Johannes voorlezen.

Een weinig tijd daarna verloor hij zijn bewustzijn, en - enige uren later was hij ontslapen.

De Lutherse stadspredikant, Gabriël Zelmer, geleidde zijn lijk grafwaarts, en hield aan de geopende groeve op het kerkhof, dat zich rondom de stadskerk uitstreckte, de lijkrede, welke zich evenwel slechts tot zeer algemene uitdrukkingen bepaalde, wgens het verschil in geloofsbelijdenis met de overledene. –

Wat de beide broeders van Johannes Hartung betreft, was **Georg Frederik** de eerste, die hem volgde. De pest, welke in het jaar 1666 te Niederingelheim woedde, nam hem en zijn echtgenote weg. –

Zijn schoonzoon **Treviranus**, die in het jaar 1678 van Spiers naar Heidelberg aan de St.-Pieterskerk was beroepen, voerde nog jaren lang een proces met de graven van Isenburg over de nalatenschap van zijn schoonvader. Toen eindelijk in het najaar van 1680 deze zaak te zijn voordele uitgemaakt was, kon hij zich nog slechts een half jaar in het hem ten deel gevallen vermogen verheugen. In het voorjaar van 1681 stierf hij. Zijn moeder had hij, na het op de 9de Februari 1666 te St. Goar plaats gehad hebbende afsterven van zijn vader, de aldaar gevestigde inspector, bij zich in huis genomen.

Van zijn kinderen vermelden wij alleen **Lodewijk Georg** Treviranus, geboren de 6de Januari 1676 te Spiers; deze werd de stamvader van de familie Treviranus te Breinen, en heeft zich gunstig onderscheiden als theologisch schrijver, doch bovenal als verdediger van de goede Gereformeerde leer in die stad. –

Te Nierstein werd na Hartungs overlijden de broeder van de bovengenoemde Treviranus, Johan Godfried Treviranus, predikant, die echter reeds na verloop van drie jaren naar Bicken bij Herborn vertrok, waar hij in 1694 gestorven is.-

De **weduwe van Johannes Hartung** woonde met haar kinderen nog tot in het jaar 1674 te Nierstein, waar haar dochter Maria Martha in het huwelijk trad met de broeder van de predikant Kreuzler te Oberneissen, Johan Christoffel Kreuzler uit Dietz. Daarop begaf zij zich naar haar kinderen te Dietz, waar zij tot aan haar dood bleef. –

Kort na het huwelijk van Maria Martha Hartung, op Paasmaandag 1674, stierf haar zwager, de veelgeplaagde **predikant Martinus** te Wenings. Hij had in zijn laatste levensjaren zich over de ontaarde tijden nog dikwijls te beklagen gehad. Zijn zoon Georg Frederik Martinus, die zijn moeder nu tot zich nam, meldt aan graaf Johan Lodewijk te Offenbach de dood zijns vaders in deze woorden: "God heeft mijn vader uit deze boze wereld, die hij altijd als een jammerdal beschouwd heeft, tot Zich opgenomen in de zalige eeuwigheid". –

Den helderste levensavond had wel **Jeremias Hartung**. Hij mocht zich met zijn echtgenote in een bestendige gezondheid verheugen. In het jaar 1666 werd hij tot predikant te Ladenburg aangesteld, vanwaar hij in 1674 als inspector naar Oppenheim werd beroepen. Hier leefde hij nog bijna drie jaren. Hij overleed de 22^e Augustus 1677 in de ouderdom van 78 jaren. Bijna 56 jaren had hij in de echtelijke staat geleefd.

Zijn weduwe volgde hem kort daarna, namelijk de 15de September van hetzelfde jaar, nadat zij vier dagen te voren door een hevige beroerte getroffen was, zoals in het

Oppenheimer register van de overledenen vermeld staat. Zij werd in het graf van haar echtgenoot, in de Katharina-kerk, bijgezet. Een en dezelfde rustplaats verenigt dus op zinrijke wijze beide echtgenoten, die zo lang in het leven verenigd waren geweest. Het opschrift van de grafsteen boven hun gemeenschappelijke groeve wijst nog heden [1892] de bezoeker dezer kerk de plek aan, waar beider gebeente rust.

Toch heeft nog bittere smart de zonnige levensavond van dit hoogbejaarde echtpaar verdonkerd, de droefheid namelijk over het vroegtijdige afsterven van hun *schoonzoon Kreusler*, die in September 1674 ten grave was gedaald. Tegen alle verwachting was diens echtgenote, de vroeger aan longontsteking lijdende dochter van Jeremias Hartung, te Oberneissen weer geheel hersteld. Zij ontving, toen zij zich in 1675 naar haar ouders begaf, van de regering te Dietz een schoon getuigschrift omtrent de ambtsbediening van wijlen haren echtgenoot.

Slot

Mijn geschiedenis is ten einde. In hoofdtrekken lag zij reeds sedert een tiental jaren in mijne portefeuille, dewijl er nog verscheiden bijzonderheden aan ontbraken. Toen echter in Augustus 1891 mijn weg voorbij Oppenheim en Nierstein leidde, rezen de figuren uit langvervlogen tijden, die in het bovenstaande geschetst werden, hier, op het laatste schouwtoneel van hun aardse arbeid, zó levendig voor mijn geest op, dat ik ze niet weer los kon laten. Hier zijn ze nu, gelijk zij hebben geleefd en geleden, geloofd en gestreden tot in de dood, en door de genade van Christus Jezus de kroon des levens hebben weggedragen.

Ongelukkigerwijs heeft één deze regelen niet meer hier beneden onder de ogen kunnen krijgen, t. w. Ds. Hugo Schaum te Nierstein, die mij het meest tot het schrijven dezer levensschets van Johannes Hartung heeft aangespoord. Hij aanschouwt nu evenwel de voleindigden hierboven, zoals mij bleek uit een brief, die ik onder dagtekening van de 25ste Mei van dit jaar aan hem afzond, en die mij enige weken later weer terugbezorgd werd met het veelzeggende bericht en de nog treffender ondertekening:

"Overleden. - Haftung.

Brievenbesteller."

Dertigjarige Oorlog (Wikipedia)

De Dertigjarige Oorlog (1618–1648) was een grootschalig conflict waar de meeste Europese mogendheden bij betrokken waren. Hoofdoorzaak was niet machtslust, maar de spanningen tussen katholieke en gereformeerde staten. De oorlog woedde voornamelijk in het Heilige Roomse Rijk, de Spaanse Nederlanden, Noord-Spanje en Noord-Italië. Ook waren er zeeslagen op de Middellandse Zee en in de Golf van Biskaje.

Het conflict begon toen de katholieke staten Spanje en Oostenrijk de gereformeerde staten in het noorden van het Heilige Roomse Rijk veroverden (Boheems-Paltse en Noord-Duitse/Deense fase). Zweden maakte dit ongedaan (Zweedse fase). Frankrijk veroorzaakte een nieuwe fase (Franse fase) om Spanje en Oostenrijk te verzwakken, wat ruimschoots lukte (Spaanse en eindfase).

De Vrede van Westfalen bracht een einde aan de oorlog.

De oorsprong vindt zich in de religieuze twisten tussen de reformanten en de contra-reformaten en de tussen hen gesloten godsdienstvrede van Augsburg (1555). Men ging uit van het principe cuius regio, eius religio (van wie het land is, is ook de godsdienst). De Keizers Rudolf en Matthias, bestreden het islamitische Ottomaanse Rijk en waren voor godsdiensttolerantie tussen de Christenen, onder invloed van kardinaal Melchior Khlesl.

De Vijftienjarige Oorlog tussen het Habsburgse Rijk en het Ottomaanse Rijk over Transylvanië, eindigde in het wanbeheer van gouverneur Giorgio Basta en een opstand van de protestantse elite onder István Bocskai.

Rudolf reageerde door de Hussieten in Bohemen en in Silezië voor zich te winnen met meer godsdienstvrijheid (juli-augustus 1609). Uiteindelijk zette Matthias Rudolf ook in Bohemen en in Silezië af (maart 1611) en werd hij na diens dood verkozen tot nieuwe keizer van het Heilige Roomse Rijk (juni 1612). Maar ook daar namen de godsdienstige spanningen toe. De Calvinistische Palts sloot er met de Lutheranen in Noord-Duitsland een Protestantse Unie (mei 1608). Als reactie verenigde Beieren de katholieke vorsten van vooral Zuid-Duitsland in een Katholieke Liga (juli 1609). Ondertussen bestreed aartshertog Ferdinand de Lutheranen in Oostenrijk te vuur en te zwaard. Toen hij acht jaar later ook de Hussieten in Bohemen wilde herkatholiseren (1617), terwijl die juist meer godsdienstvrijheid hadden verkregen, barstte de Dertigjarige Oorlog uit (mei 1618).

De verkiezing van Ferdinand na Matthias' dood (maart 1619) tot keizer Ferdinand II maakte van hem in deze oorlog de onbetwiste leider van het katholieke kamp.

Keizer Ferdinand II, lokte de oorlog uit die 30% van de Duitstaligen het leven kostte.

Praag, 21 juni 1621: de terechtstelling van Hussitische edelen leidt tot het einde van het Hussitisme en het begin van culturele assimilatie voor de Tsjechen

Toen de zeer katholieke Ferdinand in mei 1618 koning werd van het Hussitische Bohemen gooiden de Hussieten in het kasteel te Praag twee van zijn vertegenwoordigers in de Tweede Praagse Defenestratie uit het raam (ze kwamen op een mestkar terecht).

Dit was de *casus belli*, het startschot van de Dertigjarige Oorlog. De Hussieten vielen aan, overwonnen de keizerlijken bij Pilsen en bij Lomnice nad Lužnicí (september en november 1618), mislukten wel in het belegeren van Wenen (juni 1619) maar wonnen

dan opnieuw (augustus 1619) en maakten de Calvinistische Paltsgraaf Frederik V koning van Bohemen (november 1619). Tegelijkertijd viel Gabriël Bethlen, de Calvinistische vorst van Transsylvanië, Habsburgs Slowakije binnen en veroverde Bratislava (oktober 1619). Ferdinand II verbond zich echter met Beieren en het Lutherse Saksen (oktober 1619). Bethlen moest het beleg van Wenen opgeven (november 1619), toen hij in Slowakije werd aangevallen door Polen-Litouwen, dat de katholieke keizer te hulp schoot. Daarop kon de Beierse generaal Tilly de Boheemse Hussieten verpletterend verslaan in de Slag op de Witte Berg (november 1620). En dat was beslissend. De Tsjechen en het Hussitisme verdwenen voor 300 jaar uit de geschiedenis.

Keizer Ferdinand II herkatholiseerde Bohemen, verjoeg er de Hussitische predikers, herverdeelde 50% van het grootgrondbezit aan buitenlanders en verplaatste de Boheemse kanselarij naar Wenen. Van de 3 miljoen Bohemen weken er 2,2 miljoen uit. Het was niet alleen een godsdienstige, maar ook een etnische zuivering. De Duitstaligheid zou de Tsjechische identiteit bedreigen tot de Eerste Werldoorlog.

De Calvinistische keurvorst Frederik V van de Palts, koning van Bohemen (1619-1623) nam de wijk naar zijn thuisbasis, de Palts.

En Ferdinand II kon in mei 1621 Bratislava heroveren op Bethlen, waarop deze vrede moest sluiten (december 1621). Ferdinand II kreeg zo zijn Oostenrijks-Boheemse thuislanden terug en had de handen vrij voor andere zaken.

De Republiek steunt de Palts, Bohemen en de protestantse Unie

Koning Jacobus I van Engeland had zijn schoonzoon Frederik van de Palts afgeraden het koningschap van Bohemen te aanvaarden. Maar zijn neef Maurits van Oranje, de stadhouder van de Republiek, had hem hiertoe aangemoedigd, omdat die wist dat deze Calvinist op de Boheemse troon onaanvaardbaar zou zijn voor de Habsburgers. Hij wilde de Spaanse Habsburgers, die de Oostenrijkse Habsburgers steunden, een extra probleem geven voor het geval dat het Twaalfjarig Bestand niet zou worden verlengd. Maurits bood zowel Frederik als de Noord-Duitse, protestantse Unie militaire en financiële steun. Tijdens de Slag op de Witte Berg was zeker een achtste van de troepen Nederlands of betaald door de Nederlandse Republiek.

Spanje valt de Republiek aan en verovert de Palts

In de Nederlanden liep het Twaalfjarig Bestand af in 1621; aartshertog Albrecht van Oostenrijk van de Zuidelijke Nederlanden stierf in juli van datzelfde jaar. Spanje heropende de vijandelijkheden op de Republiek met een verrassingsaanval op een Staatse vloot bij Kaap Sint-Vincent aan de zuidkust van Zuid-Portugal. Spanje had in juli 1620 al de Valtellina-bergpas en het Zwitserse Graubunden veroverd, als verbinding tussen het Spaanse Milaan/Lombardije en het Oostenrijkse Innsbruck. Spanje beheerste immers de westelijke Middellandse Zee, Sardinië, Sicilië en Zuid-Italië, alsook Milaan en Lombardije en indirect de rest van Noord-Italië.

Bovendien hield het de Pauselijke Staat in Midden-Italië tussen Zuid- en Noord-Italië in de klem. Spanje bevocht de Republiek ook vanuit de Zuidelijke Nederlanden, maar de Zuidelijke Nederlanden over zee bereiken kon Spanje niet omdat de Republiek de Vlaamse kust blokkeerde. Spanjes zeemacht was te zwak om dat te verhelpen. Maar Spaanse troepen uit Italië konden via de Valtellina-bergpas, Oostenrijk en het Duitse Rijk de Zuidelijke Nederlanden te voet bereiken. Katholiek Spanje en Oostenrijk stelden zo hun verbindingen zeker. Maar dat dit nodig bleek, gaf aan hoe zwak Spanje was bij het begin van de oorlog. Dat belette niet dat toen de

vredelievende Filips III van Spanje stierf (maart 1621) zijn opvolger Filips IV onmiddellijk inzette op oorlog. Ferdinand II kon zo in Duitsland alles op alles zetten en de hulp van Spanje inroepen. Spanje liep in september 1620 vanuit de Zuidelijke Nederlanden de Palts van Frederik V onder de voet, nog voor Ferdinand II met hem afrekende in Bohemen (november 1620).

De Palts strekte zich toen uit van Mainz over Worms naar Spiers aan beide zijde van de Midden-Rijn, met als voornaamste steden Mannheim en Heidelberg. De enige Calvinistische staat naast Hessen-Kassel van Duitsland werd opgedoekt. De Lutheranen hielpen die Calvinistische staat niet en vervulden hun verplichtingen binnen de protestantse Unie niet. De Calvinistische Republiek werd daardoor erg terughoudend om de Noord-Duitse Lutheranen nog te helpen. Na hun overwinningen op de Witte Berg en op Bethlen snelde nu ook Tilly en de keizerlijken toe. Ditmaal reageerden de Lutheranen wél en hielden Tilly tegen in Wiesloch (april 1622) onder Heidelberg. Maar Tilly vond aansluiting bij een Spaans leger uit de Zuidelijke Nederlanden, en versloeg de Lutheranen bij Bad Wimpfen, ten oosten van Heidelberg (mei 1622). En noordelijker, in Frankfort, belette Tilly de Lutheranen om de Main over te steken (juni 1622). Frederik V moest de Palts opgeven (juli 1622). Hij vluchtte naar de Republiek, waar hij bekend werd als de Winterkoning, omdat hij slechts een winter lang over Bohemen had geregeerd. De Palts werd door Ferdinand II aan Beieren overgedragen.

De Lutheranen vielen nu ook de Zuidelijke Nederlanden binnen, om de Republiek te steunen, maar de teruggesnelde Spaanse troepen weerden hen af bij Charleroi (augustus 1622). Desalniettemin moest Spinola in de Republiek omwille van deze Lutheranen in oktober 1622 het beleg van Bergen op Zoom opbreken. Spanje en de keizer moesten vervolgens de Lutheranen in hun Noord-Duitse thuislanden bestrijden.

Noord-Duitse/Deense fase (1622-1630)

In de Palts verloren de Lutheranen nog Heidelberg en Mannheim (september resp. november 1622). Spanje en de keizerlijken konden hen zelfs achtervolgen tot in Noord-Duitsland, want hertog Christiaan van Brunswijk-Wolfenbüttel kreeg geen steun van de andere Lutheranen, hun staatjes waren immers klein. En van de twee grotere Lutherse staten was Brandenburg neutraal en Saksen zelfs keizergezind. Tilly versloeg Brunswijk te Stadtlohn, aan de grens met de Republiek, ter hoogte van Münster (augustus 1623). Vervolgens viel de campagne even stil omdat Bethlen Gábor van Transsylvanië na een eerste poging in 1620 opnieuw Habsburgs Slowakije veroverde en Ferdinand II hem opnieuw moest teruggedrijven (1623-mei 1624). Spanje maakte deze adempauze gebruik om in de Zuidelijke Nederlanden de Republiek aan te vallen en na een lang beleg Breda in te nemen (augustus 1624-juni 1625). En op zee sloeg Spanje nog een tegenaanval van Engeland en de Republiek af bij Cádiz (november 1625). Na afwikkeling van de tweede Transsylvaanse tussenkomst werd de keizerlijke zegetocht in Noord-Duitsland opnieuw voortgezet. Omdat Beieren niet meer meedeed had de keizer Wallenstein in dienst genomen. Beieren liet zich belonen voor de hulp. Op de Regensburger deputatendag van 1623 kreeg de hertog voorlopig de keurvorstelijke waardigheid, die tot dan toe met het Paltsgraafschap aan de Rijn was verbonden.

Ferdinand II, campagne in Denemarken

Wallenstein versloeg de Lutheranen bij Dessau ten noorden van Leipzig (april 1626). Toen Luthers Denemarken de Noord-Duitse Lutheranen te hulp snelde, versloeg Tilly het bij Lutter (augustus 1626), ten zuidwesten van Hannover en Brunswijk. Doch weer viel alles stil omdat Bethlen Gábor voor de derde keer opmarcheerde in Habsburgs Slowakije, tot Wallenstein hem definitief kon terugslaan (1626-december 1626). In de zomer van 1627 keerden Wallenstein naar Noord-Duitsland terug terwijl de Denen er afdropen. Wallenstein bezette nu niet alleen Noord-Duitsland en de Deense hertogdommen Holstein en Sleeswijk aldaar, maar zelfs het Deense schiereiland Jutland.

De Denen vielen terug op de Deense eilanden met hun hoofdstad Kopenhagen. Bij gebrek aan een vloot kon Wallenstein hen daar niet bereiken. Wallenstein palmde vervolgens onder andere Pommeren in maar liep vast voor de Pommerse Oostzeehaven Stralsund (mei-augustus 1628). Want daar legerden de Denen en de Zweden garnizoenen die ze vanuit zee bevoorraadden. Vlakbij, in Wolgast, kon Wallenstein evenwel de gelande Denen terugslaan (september 1628). Toch kregen de Denen zowel Holstein, Sleeswijk als Jutland terug toen ze met Wallenstein de Vrede van Lübeck (mei 1629) sloten. Alleen moesten ze zich voortaan van tussenkomsten in het Duitse Rijk onthouden.

Keizer Ferdinand II verplichtte de Lutheranen in Noord-Duitsland inmiddels met zijn Restitutie-edict om de in de 16de eeuw genaaste bezittingen aan de katholieke Kerk terug te geven (maart 1629). De verwoestingen in Noord-Duitsland waren groot. Vooral Wallenstein deed zijn troepen leven van het land. Heel Noord-Duitsland zou herkatholiseren. De keizer had met Spanjes ondersteuning Bohemen, de Palts en vervolgens de kleine staten van Noord-Duitsland onder de voet gelopen. Dat versterkte de omsingeling van Frankrijk door de Spaanse en Oostenrijkse Habsburgers, die al sinds 1500 Frankrijk in bedwang hadden gehouden en de Nederlanden beschermd. Dat de keizer die Habsburgse omsingeling nu verder versterkte met Noord-Duitsland, bedreigde evenwel de Republiek.

...

Vrede van Westfalen en Münster (1648)

De Vrede van Westfalen bestond uit meerdere verdragen, waaronder het Verdrag van Münster tussen de Republiek en Spanje (januari 1648), en de Verdragen van Osnabrück tussen Zweden en het Duitse Rijk (oktober 1648) en Münster tussen Frankrijk en het Duitse Rijk (oktober 1648). Voor het eerst onderhandelden alle Europese staten samen. De voorbereidingen begonnen in 1637, de procedures werden in 1641 vastgelegd te Hamburg, en vanaf 1645 begon het onderhandelen in Münster en in Osnabrück. Het bepaalde de diplomatieke relaties tussen Europese staten voor de komende 150 jaar, onder andere met de erkenning van de soevereiniteit en het niet-inmengingsbeginsel.

De Italiaanse staten Savoye, Genua, Mantua, Lucca, het Hertogdom Modena en Reggio, het Hertogdom Parma en Piacenza en Toscane werden onafhankelijk van het Duitse Rijk, alsmede Zwitserland en de Republiek. Onafhankelijk worden van de Duitsers was mooi, Duitslands totale verbrokkeling daarentegen was van het goede te veel. Het Heilige Roomse Rijk viel uiteen in meer dan 360 onafhankelijke staten. Het gezag van de keizer werd er grotendeels symbolisch. Inzake godsdienst keerde men terug naar de status quo ante, Bohemen uitgezonderd. Zweden en Frankrijk kregen Duitse gebieden en konden zo beide in de Rijksdag zetelen. Zweden bekwam

in Noord-Duitsland West-Pommeren én de Odermonding, alsook Verden en Bremen met de Wezer- en Elbemondingen. Brandenburg-Pruisen kreeg Oost-Pommeren/Voor-Pommeren en vier aanliggende bisdommen. De zoon van Frederik V kreeg de Palts terug, doch Beieren behield de Opper-Palts.

Frankrijk behield wat Elzasgebieden, alsook Philippsburg en Breisach, steden ten oosten van de Rijn als uitvalsbases om het Heilige Roomse Rijk mee te bedreigen. En Frankrijk verwierf de Sundgau rond Muhlhausen, wat de Spaanse Franche-Comté inklemde tussen Frankrijk en diens Sundgau. Bovendien verwierf Frankrijk tien steden in de Elzas, wat het hertogdom Lotharingen inklemde tussen Frankrijk en die steden. Frankrijk vernietigde zo de Habsburgse prang, drong Spanje terug en nam Spaans gebied in de klem, drong de keizer terug, deed zijn Heilige Roomse Rijk totaal verbokkelen, verwierf er een inmengingsrecht in en nam diens gebieden in de klem. De Spaans-Oostenrijkse prang rond Frankrijk spatte uiteen en Frankrijk zou nu bijna veertig jaar lang (1648-85) Europa overheersen. En Frans verving tijdens die onderhandelingen het Latijn als diplomatieke taal. En in Europa zou het Frans als diplomatieke taal aanhouden tot aan de Tweede Wereldoorlog.

Voor de Zuidelijke Nederlanden én voor de Republiek was dit alles cultureel, identitair en geopolitiek geen prettig nieuws. Bovendien stond Frankrijk nu wel sterk tegenover het HRR en aan de grens met het HRR, maar Spanje bleef met Zuid-Italië, Lombardije, de Franche-Comté en de Zuidelijke Nederlanden Frankrijk gedeeltelijk omsingelen. Frankrijk sloot daarom met Spanje geen vrede en zou het in de Spaans-Franse Oorlog (1635-1659) nog elf jaar bestrijden.

Ook Spanjes Zuidelijke Nederlanden bleven zo in oorlog met Frankrijk. En toen Frankrijk Spanje in 1659 klein kreeg kon het zijn Rijn-Alpen-Pyreneeëndoctrine die deze 3 natuurlijke grenzen voorschreef, verder nastreven. Lodewijk XIV wilde om die reden ook de Neder-Rijn bereiken en zou daarom onder andere de Zuidelijke Nederlanden en dan de Republiek belagen in de Devolutieoorlog (1667-1668), de Hollandse Oorlog (1672-1679), de Frans-Spaanse oorlog (1683-1684), de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1701-1714). De Dertigjarige Oorlog die Spanje en het Heilige Roomse Rijk als tegengewichten deed wegvallen en Frankrijk tot supermacht verhief maakte dit mogelijk.